

РОМАН

Приймальня була умебльована привітно, хоч і трохи суворо, як і все тут. Західна стіна до стелі заставлена книжками. Здебільшого це медичинська література, але в око впадає і кілька томів класиків з розкішними

ми шкіряними корінцями, зміцненими поперечними жолобками. Вони стоять велично і сумно, як усі книжки, що їх ніхто не читає. Кімната міститься на другому поверсі, з її вікон, які дивляться на південь і крізь які вливається щедрий потік сонячного світла, видно парк. Він великий, обсаджений деревами, а на галявинах простяглися білі, наче паперові смужки, посипані жорствою випуклі доріжки, по яких останні хвилини прогулювались безтурботні хворі: адже незабаром вечір і ранній відбій. Все тут свідчить про спокій і порядок,— навіть годинник у дубовому футлярі з мідними гирями,— і водночас ні на мить не можна забути, що ти перебуваєш у домі для божевільних.

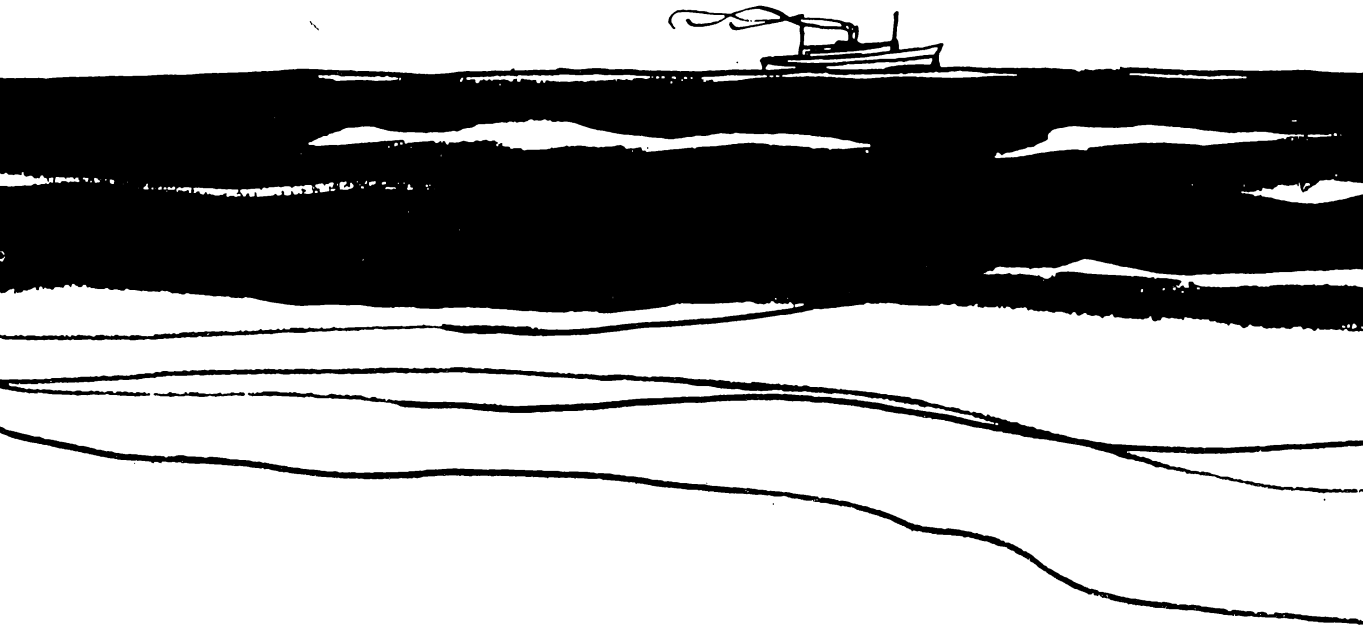
МАНДРІВКА ДО МОРЯ

Відтоді, як мене сюди запроторили (вже минуло три тижні), лікар щодня знову і знову намагається витягти з мене, чим я займався раніше, а тоді ще раніше і так — від самого дня народження. Які в мене наміри на майбутнє, його також цікавить. Одне слово, він хоче довідатися ні більше й ні менше, як про моє минуле й майбутнє. А звідки мені про це знати? Хіба я відаю, чи є в мене взагалі якесь майбутнє? Та й навряд чи було минуле, принаймні, гідне того, щоб про нього розповідати. Навіть при найпалкішому бажанні я не можу сказати, чому я те або те робив, а чогось іншого — ні. Тільки лікар з його добрим ставленням до мене абсолютно переконаний, що я це знаю, і мені прикро дивитися на його безпорадність. Він, мабуть, відчув би себе щасливим, коли б я хоч вряди-годи про щось оповідав. Зрештою, чом би й ні?! Адже для мене це важить значно менше, ніж звичайно гадають. Можливо, й справді це потішить лікаря! Наше життя таке коротке — тож чи не слід скористатися з нагоди дати комусь радість? Але ж якби він тільки не питав безнастанно про причини всіх отих учинків, для

яких, власне, жодних причин не існувало, а часто — і ніяких взаємозв'язків.

Щодня він примушує мене годину чекати в приймальні; це, мабуть, входить у програму мого обстеження — а може, й лікування? В глибині кімнати, біля протилежної стіни, нудні шпалери якої сонячне проміння розмальовує темними тінями від гілок дерев, сидить його тендітна секретарка; під столиком для друкарської машинки видно її високі ноги, видно, як міцно стискає вона коліна і впирається носками у підлогу. Її довге, до плечей, руде волосся, наче язички полум'я, спадає на білий застебнений під саму шию халат. Час від часу вона крадькома зиркає на мене з-за машинки (у неї гарне обличчя, хоч, на мій смак, трохи широкувате, а очі надто великі), щоб потім доповісти лікареві про мою поведінку в цю годину вимушеного чекання: чи не виявляв я неспокою і полохливості, чи не гриз нігтів, чи не гаяв часу в якійсь іншій невинній розвазі; читати мені тут не дають, мабуть, умісно.

Так було принаймні спочатку; і я примушував себе байдуже дивитися в одну точку

просто себе, вдаючи, ніби взагалі не помічаю дівчини з рудим волоссям і мужньою лінією брів. Ця незвична для неї і, безперечно, незаслужена байдужість чоловіка драмувала й ображала бідне дитя,— в усякому разі мені так здавалося, бо вона частіше, ніж звичайно, стирала написане й спересердя щосили відкидала каретку на початок нового рядка,— і тоді я вирішив зрідка кидати погляд під стोलик, на її коліна, біла шкіра яких просвічувала крізь панчохи. Тепер ми обоє задоволені, і дівчина відповідає на мою увагу ледь помітною посмішкою.

Коли минала ця в міру довга година чекання,— певна річ, з точки зору лікаря, бо, як на мене, вона була занадто довга,— двері відчинялися, і до кімнати входив сам лікар, у двобортному костюмі, добropорядний і задоволений, як людина, глибоко переконана, що все навколо неї діється саме так, як тому належить бути. Він посміхається, сідає навпроти мене і якось мить мовчки потирає руки. На одному з пальців у нього солідний перстень з монограмою; мені чогось здається, що він його одержав багато років тому з нагоди успішного закінчення докторської дисертації. А може, на весіллі? У всякому разі, з якогось приємного і врочистого приводу.

Він каже: «Ну, як ми себе почуваємо сьогодні?» — особливо наголошуючи останнє слово, щоб нагадати мені, що я хворий і мені не тільки дозволено, але й належить одного дня почувати себе добре, а іншого — зле. Як і завжди, відповідаю: «Дякую, сьогодні я почуваю себе добре, наскільки це можливо, звісно, в божевільні», — на що він, згідно з церемоніалом, який усталився між нами, заперечливо піднімає руки і вигукує: «Та ні ж бо, ні, мій любий, це зовсім не дім для божевільних». Лікарнею для нервовохворих називає він це місце своєї постійної роботи. Іншим разом лікар перекладає якісь папери на столі, трохи ширше посміхається і, ніби піддаючись, відповідає: «Нічого не вдієш, мій любий, весь світ — це дім для божевільних! Хіба не так?»

Я погоджуюся з ним, і тоді лікар знімає з носа окуляри й протирає їх білою хусточкою. Сповнений співчутливої заклопотаності погляд його короткозорих очей зупиняється на моєму обличчі. Лише після того, як він сховає хусточку і знову надіне окуляри, наша розмова відновлюється, тобто він, як правило, запитує, а я — відповідаю. Спершу, коли мене тільки помістили сюди, я вирішив взагалі не говорити, і те, що я все ж таки не раз давав втягнути себе у справжню розмову, пояснюється його неабияким хистом розпитувати, порпатися в

душі, робити невірні висновки з моїх найскупіших відповідей.

— Ви й надалі маєте намір мовчати, уникаючи будь-яких пояснень своєї дивовижної поведінки?— Я відповів, що нічого дивного у своїй поведінці не бачу. Але, може, він і справді має рацію і мені слід було б усе розповісти? Адже для мене це так мало важить — мовчати чи говорити, а для нього — так багато!

— Я одержав од властей завдання з'ясувати причини вашої дивовижної поведінки.— (Знову «дивовижна»!)... Це мій обов'язок, і я його виконаю!

Лікареві можна повірити; його риб'ячі очі і виструнчена спина свідчили про завзятість або про притаманну самовпевненість і удачливим людям пиху, що виховувалась у них з покоління в покоління.

Біля входу задзеленчав дзвоник: пацієнтів запрошували повернутися до своїх палат. Цей незмінно-звичний сигнал, що проголошує закінчення дня, щоразу викликав, однак, збудження серед хворих. Їхні голоси лунали тепер голосніше, часто навіть верескливо; з усіх доріжок вони квапилися до будинку. Тільки троє завжди ховалися, і майже завжди в одному й тому ж місці, так що санітарові треба було лише сходити за ними й заштовхати у вузький склепистий вхід, перш ніж зачиняться червоні двері, що закривають світ і призахідне сонце.

Мене дзвоник не кличе. До вечері ми ще маємо цілу годину, отож стільки ж триватиме наша досить-таки однобічна розмова.

— Що вас, власне, цікавить?— запитую я.

— Все!

— З чого мені почати?

— З самого початку. У нас є час.

Лікареві можна повірити. Вони не випустять мене звідси, доки не доб'ються від мене зрозумілого для них пояснення моєї поведінки, яку вони називають «дивовижною» і «аномальною».

Втім, і мені зараз квапитися нікуди. Певна річ, спершу мені здавалося, ніби час зупинився, і часто від нудьги я втуплював очі в сонце, аж поки не втрачав здатність щось бачити, окрім вогненної кулі, і по моїх щокках не починали текти сльози. Не без притаєної радості я уявляв собі, як чудово, як захоплююче було б, якби я міг плакати над своєю теперішньою долею, що відгородила мене од світу, закинувши в одну загороду з божевільними, поведінка і відчуття яких були чужі для мене і, коли не моторошні, то сміховинні й відворотні. На жаль, навіть у такі тихі хвилини мені ніколи не щастило дістатися до глибин своєї душі й, по суті, я завжди залишався бадьорим і байдужим. Але пізніше я познайомився тут із двома прекрасними людьми, гідними того,

щоб подарувати їм свою увагу, а якщо пощастить, то й співчуття.

Отже лікар (загалом у мене немає впевненості, що він зовсім не мислить; дві зморшки з обох боків його рота, — навіть якщо цей рот лише умовно і випадково належить цьому ситому круглому обличчю, — можливо, є ознакою певної інтелектуальності) вважає, що моя поведінка була ненормальною, з чим я не можу погодитись. А коли питаю, що він розуміє під словом «нормальний», він усміхається до мене одними куточками губ, і я відчуваю, що наша розмова починає давати йому насолоду.

Він пояснює мені: «нормальне», це те, що відповідає нормі; і коли він це говорить, з виразу його полухливих риб'ячих очей видно, що він хитрує, вдаючи з себе прощачка, аби тільки викликати в мене заперечення. Більш того, я навіть переконаний, що його рудоволоса дівчина-Полум'я стенографує в глибині кімнати кожну мою відповідь, щоб пізніше він міг з упевненістю визначити те, що він називає моїм характером. Я охоче йду йому назустріч, адже й мені це дає тиху, маленьку радість — спостерігати, як, досліджуючи мою психіку, він витинає карколомні номери, немов танцюрист на канаті.

* * *

— Отож, відповідати нормі — значить, відповідати загальному, буденному? — питаю я, і лікар стверджує, хоч, звичайно, з застереженням: «В певному розумінні».

Його слова спонукають мене запитати, чи в такому разі кожного, хто діє і думає не так, як на його місці це зробила б людина з посередніми здібностями, слід садовити в божевільню? У відповідь він каже, що я софіст і що у мене талант адвоката.

Чому в мене так мало витримки? Це моя слабкість. Подібні до цієї розмови, хоч і не становлять для мене жодних труднощів, а йому дають навіть певну втіху, вже через кілька хвилин починають мені набридати, і тоді я знову замикаюсь у собі й мовчу, а в його риб'ячих очах гасне блиск.

— На сьогодні, мабуть, досить, — каже лікар і, не приховуючи розчарування, дивиться повз мене у вікно, так що вогненний шар, який вже висить над самим горизонтом, відбивається у скельцях його окулярів. — Чи не міг би я просити вас завітати до мене о тій самій годині завтра?

Навіть у цьому є щось варте уваги: він не наказує, він просить!

* * *

— Ну, як ми себе відчуваємо сьогодні? — запитує він, а я відповідаю:

— Дякую, сьогодні ми відчуваємо себе чудово.

— Чи й сьогодні ви не маєте наміру говорити?

— А хіба це для вас так важливо? — запитую я в свою чергу.

Він відповідає:

— Щиро кажучи, так; і не стільки як для лікаря (хоча й лікареві це цікаво знати), скільки для мене особисто. Ви дивна людина, і те, що ви там устругнули, це... ну... ну, як вам сказати...

— Чудернацьки, аномально, — допомагаю я йому.

— Якщо хочете знати, настільки аномально, що мені дуже хотілось би збагнути ваш внутрішній світ.

Я ладен йому розповісти все, про що він хоче дізнатися, але мені важко відділити важливе і гідне того, щоб про нього говорити, від нудного й буденного. Не знав я також, з чого почати.

— З дня народження.

— Про це в моїй пам'яті нічого не збереглося, окрім хіба певності, що таке колись мало місце. І якщо вірити розповідям моєї матері, це сталося, — згідно з її волею і за розпорядженням акушерки, — на кухонному столі, бо мати не могла допустити, щоб її ліжко ще раз було закаляне кров'ю, як під час народження моєї сестри.

— Ах, то у вас є сестра? Цікаво!

Лікаря це, звичайно, анітрохи не цікавить, і я спішу внести повну ясність у цю справу.

— Їй було десять років, коли вона померла. Допомагаючи матері прати білизну, вона вивернула на себе відро з киплячим лугом і попекла собі все тіло.

— Який жах! — вигукує лікар, а дівчина-Полум'я дивиться на мене з глибини кімнати так, ніби це я заслуговую на співчуття.

Мені від цього стало трохи не по собі, і я відповідаю:

— Моя мати сказала так само. Мені було тоді всього вісім років, і на мене це не справило великого враження.

Розмова знову починає мені набридати, але я обов'язково мушу взяти себе в руки. Я намагаюсь переконати себе, що ця розповідь надзвичайно багато важить для мого життя, і що саме життя, цей каскад випадкових розумових вражень, для мене також важливе.

— Коли я розповім усе, що цікавить вас, я зможу піти звідси?

— Як тільки я складу звіт і передам його органам влади, ви будете вільні, це я вам обіцяю. А що ви збираєтесь робити далі? У вас є якісь плани?

Оскільки я вирішив-таки розповісти, мені не хотілось критися від нього.

— Я помандрую до моря.

— До моря? Навіщо?!

— То ж бо воно і є, пане доктор, саме з цього усе й почалося. Вже дитиною...

Лікар робить знак рукою, обертається впівоборота на стільці і каже:

— Фрейлейн.

Дівчина одразу ж підводиться, обсмикує спідничку і з серйозним виразом обличчя виходить з кімнати. Він чекає, поки причиняться двері, потім подається всім тілом уперед, спирається ліктями на стіл, зчіплює руки і говорить, дивлячись на мене радісними очима дитини:

— Отже, що ви хотіли сказати?

* * *

У цій суворій кімнаті, яка стала ще суворішою відтоді, як її залишила тендітна дівчина з білою шкірою на колінах, під пильним поглядом круглих лікаревих очей я раптом відчув, що моя вроджена весела байдужість потроху зникає, і повторив:

— Так, з цього усе й почалося! Вам слід знати, пане доктор, що вже дитиною я з насолодою поринав у мрії, яким не було ні меж, ні краю. Не лише уві сні, але й після пробудження, а також перед сном в моїй уяві поставали картини, що бентежили мене своєю красою. Бентежили, бо в них ішлося і про моє безрадісне життя: про кухонну шафу або, скажімо, про дорогу до школи; але в мріях моїх все це губило свою страшенну нудотність і незаперечну корисність, і хоч зовні залишалось незмінним, починало випромінювати, здавалося, якесь надзвичайно інтимне й радісне світло. Мене розчаровувала, однак, та обставина, що картини втрачали свою чарівність, тільки-но я починав їх сприймати свідомо або ж коли мені варто було поворухнутися. Але коли я стомлювався і засинав, зринали нові картини й супроводжували мій сон.

Ви, певна річ, можете не повірити в те, про що я розповідаю, так ніби це нічого не варті спогади дитинства, хоч мені добре відомо, що для вашої професії сні такі ж важливі й милі серцю, як, скажімо, відгодоване на забій теля миле серцю різника. Смієтеся? Гаразд, але не заперечуйте! Щоб ви знали, я і нині поринаю щоночі в ті самі сні; навіть отут, у палаті, до якої ви знайшли за потрібне мене помістити разом з дев'ятьма божевільними, кожному з яких запросто може спати на думку весела ідея вхопити мене, коли я сплю, за горлянку. Отож і тут я щоночі тікаю з цього світу доцільності й користолюбства. А вдень мені нічого не лишається, крім інертної байдужості і надії, що наступної ночі мене чекає нова насолода сну.

І хоч мені до сьогодні ще ні разу не щастило зберегти чіткість уявної картини принаймні на секунду пізніше від її усвідомлення, з часом я підмітив, що при певному по-

ложенні тіла цей стан щасливого піднесення наставляв швидше, ніж при інших. Скажімо, коли я лягав на живіт і заривався обличчям у подушку, так що стало важко дихати; або, заплющивши очі, заковчував їх так, що вони починали боліти; або ж коли я притискав з усієї сили язик до піднебіння й мені починало здаватись, ніби рот і горлянка у мене вщерть заповнені густою кашею. Більш того, я настільки збагатив свої пізнання,— якщо це можна так назвати,— що наперед знав: певне положення викликає певну серію картин. Коли я, наприклад, притисну язик до піднебіння, до мене обов'язково приходить те, що я називаю мрією про море. Правда, переді мною не обов'язково постає море. Це може бути який завгодно предмет, про який одному мені відомо (пояснити цього я не можу), чому саме він належить до групи мрій про море.

Ще дитиною тікав я у світ мрій (причому, як я вже говорив, не чекав пасивно, поки хвиля викине мене, наче деревину, на його мальовничий берег, а старанно й систематично вивчав умови, за яких найпевніше і найлегше в нього можна перенестись), і причина цього криється в тому, що мої дні і загалом увесь тісний світ, у якому я жив, були надто безрадісними. Моя мати була жінкою нечулою. Вона, наскільки це було можливо для її черствого серця, любила мене, однак через виразку шлунка мати вела самотнє, відлюдницьке життя, і мене,— особливо після смерті сестри,— коли я закінчив школу, не відпускала од себе ані на крок; день у день я допомагав матері у її безрадісній роботі. Вранці ми розносили газети, а потім тихими темними вуличками мовчки штовхали лозові дитячі коляски.

Рік тому вона померла, і хоч я розумів її не більше, ніж розумієш, скажімо, людину, з якою тричі зіправ у карти, вона завжди зустрічала мене дома з плаксивим занепокоєнням. Мій батько був п'яниця. Ну, це б пак! Ви одразу ж подумаете про спадкову схильність. Її, звичайно, не можна заперечувати; тільки хіба не всі ми вкрай обтяжені брудом наших предків?

Мрія про море була чи не найпершою моєю мрією і водночас єдиною, яка й досі живе в моїй душі. Певна річ, змінювався її зміст, але сама вона незмінно належала до тієї ж самої групи мрій, німа захоплююча краса яких відкривалася тільки мені. В дитинстві це була, як правило, картина, яку я бачив, коли довго притискав язик до піднебіння і, внаслідок неприродного напруження в роті, втрачав зв'язок з реальною дійсністю й переносився у благодатні сфери, де все було ясне й спокійне: я стояв на березі і вдивлявся в морську далечинь. Переді мною — смуга піску, праворуч і ліворуч — південні дерева, назв яких я не знаю,

і над усім цим — безхмарне небо. А далі — море! Неосяжне, вдалині воно зливалось з небом, непорушне, як на поштовій картці, з одноманітними рівномірними хвилями, ніби на зачісках, які бувають у чоловіків у кращі роки їх життя, коли вони пишаться тим, що їм ніхто не дає їх віку.

Чи я вже згадував, що мрії мої ніколи не пов'язувалися з дією? Були, так би мовити, чисті від дії, і я в них виконував лише роль захопленого глядача. А що мені ввижалось море і саме отаке скам'яніло спокійне, хоч з берега ніби й долинав шум прибою, — це, мабуть, зв'язане з якоюсь хворобливою звичиною у моєї душі. Мені здається, що я йду крізь життя танцюючи, але обтяжений душевним камінням, подібно до того, як цілком нормальні люди часто бувають обтяжені камінцями у жовчному міхурі. У тонкощах усього цього я ніколи не міг розібратись, однак не сумніваюсь, що ви, досвідчений лікар... Ну, от ви й знову посміхаєтесь, тільки можете мені повірити: я думаю, коли говорю. Це, між іншим, також одна з моїх особливостей — я майже завжди думаю, коли розмовляю з кимось. Не через якісь там принципи, а лише тому, що навіть найневинніша брехня лягає мені на плечі непосильним тягарем. Ви, безумовно, маєте рацію: брехня часом буває корисна і навіть вигідна. Але з іншого боку, для мене навіть вигода стає тягарем. І от ви як досвідчений лікар зробите висновок про надломлений стан моєї душі. Але хто знає, може, коли я закінчу оповідати, ви не критимете од мене цих висновків.

Не критимете? Так? Спасибі! Це буде дуже повчально дізнатися про себе самого те, чого не знаєш. У вигляді якої картини постає сьогодні переді мною мрія про море? О, звичайно, я про це зовсім забув... Нині це вже не море, хоч, по суті, все-таки море, розумієте?! Мені ввижаються три чоловіки. Чорні чоловіки, і все навкруги темне, і тільки ці троє освітлені. Рис їх обличчя я, само собою, згадати не можу і тому припускаю, що вони взагалі не мають облич. Втім, це не має аніякісного значення; а от що слід пригадати, так це їх волосся, з точнісінько такими хвилями, як на моєму морі. Безперечно, було б дещо спрощено говорити, що ці три чоловіки з хвилястими зачісками уособлюють море. Я добре розумію, що вони ним не є, і все ж таки вони — море! Ну? Невже ви справді розумієте моє відчуття? Браво! Отут і видно, яких дивовижних успіхів можна досягти, старанно досліджуючи людей.

Мені було б прикро, якби всі ці дурниці, нічого не варті для навколишнього світу, про які я вам оповідаю, ви сприйняли б як ознаку мого божевілля. Якщо ви (можливо, й не ви, а ті, хто доручив вам цю справу,

тобто органи влади) хочете з'ясувати, чому саме втяв я ту штуку з фабрикою, то знайте: тут важливу роль відіграла моя мрія про море. Мені дуже прикро, якщо я наганяю на вас нудьгу, тільки хіба я винен у тому, що світ упорядкований так невдало, що в ньому суттєве майже завжди є нудним. Правда ж? Вам смішно? Мені це приємно, оскільки і я починаю відчувати задоволення від розповіді, а ви — чудовий слухач. Так, так! Де потрібно, ви киваєте головою, не дуже часто позіхаєте, завдяки чому зовсім не створюється враження, ніби ваші думки витають десь-інде.

Гадаю, на цьому нам слід сьогодні закінчити. Вже пізно, мої товариші давно повернули і чекають, коли погасне світло. Якщо ви завтра або в будь-який інший день викличете мене сюди, я охоче оповідатиму далі; а до того мені хотілось би скласти певний план, щоб не дуже відхилятися від основної теми.

Ні, ні, запитуйте, будь ласка! Чому я тікаю у світ мрій? А чи тікаю я? Гадаю, що ні; у всякому разі, життя не лякає мене, якщо ви це маєте на увазі. Я не знаю, як ясніше висловити свою думку, тільки мені здається, що у мріях добираєшся значно ближче до суті речей!

* * *

Вже чотири дні, з неділею включно, лікар не викликав мене до себе. Та й хіба не однаково? Неділі у нашому житті такі ж одноманітні й химерні, як і всі інші дні. Отам за деревами тягнеться білий мур, яким нас відгороджено від світу — біла смуга на тлі зеленого ландшафту.

Здається, моя справа зрушила з місця. Можна собі уявити, як десь пухне папка з моїм прізвиськом, і це відрядно, адже мені повертають право на життя. Певна річ, я маю на увазі не біологічне життя, — тут сумніву не може бути, — а громадське існування, що дуже швидко стає сумнівним, коли певним індивідом не цікавляться органи влади. Уявімо собі абсурдність становища людини, не занесеної в жоден з офіційних документів: вона не лише виключена з людського суспільства, а набагато гірше — її нібито взагалі немає. Хоч людина живе! Живе — і не існує. Отож тепер моє існування починає, хвалити бога, знову набирати відчутних форм. Вчора мене обстежили. Рудоволоса секретарка брала в цьому участь. Вона проявила себе з найкращого боку і з деяких моїх відповідей навіть сміялась. Я називаю її Полум'я (не моє Полум'я; я в неї не закохаюсь, це було б надто кумедно в моєму становищі. Але її волосся спадає, наче язика полум'я, на білий халат — полум'я, у яке хочеться занурити руки!).

Таким чином, на мене завели історію хвороби. Це трохи стомливо, хоч, зрештою, навіть цікаво. Переді мною поклали кілька аркушів паперу з сірими або кольоровими плямами, і я мусив розповідати, що мені нагадують їх контури. Спочатку я збентежився, тому що поруч мене сиділа дівчина і, подаючи аркуші, кілька разів торкнулася моєї руки. Кожного разу на запитання, що я бачу, я відповідав, кидаючи короткі погляди на аркуші: «Метелика», поки вона не зажадала, щоб я старанніше придивлявся до деталей, і відтоді на кожному аркуші я намагався вирізнити кілька предметів. Мені також доводилось підшукувати слова-додавки і все інше, що буває в такого роду іграх, а наприкінці я запитав у Полум'я, що ж я за людина. Однак дівчина не схотіла відкрити таємницю обстеження, а тільки сказала, що шеф сам вивчить усі мої відповіді, які вона старанно записала, й на підставі їх зробить власні висновки про мій характер. Ні, вона мені цього не скаже, хоча, коли б захотіла, їй було б це неважко зробити, адже вона досконало вивчила всі ці методи обстеження і, крім того, за час роботи в лікарні набула ще й досить великого практичного досвіду, так що сам шеф нерідко кладе перед нею аркуш паперу й питається її думки. Ні, ні, будь ласка, не варто навіть наполягати — вона цього не може зробити. Звичайно, вона могла б натякнути, але не попереджати фахових висновків шефа: їй здається, що у мене загострена реакція на червоне.

Я подивився на її волосся і відповів:

— Цілком можливо, втім, так воно і є, в цьому не може бути сумніву.

Дівчина вмить збагнула і засміялась. В душі я ще раз присягнув не закохуватися в неї, хоч, власне, й сам не знаю, чи цей намір можна вважати добрим.

Проте не лише через Полум'я моє перебування в лікарні з дня на день ставало приємнішим. Мені навіть цікаво бути тут, і сьогодні я почуваю себе поміж оцих людей справді як удома. І коли б не подорож до моря, яка, врешті, колись-таки повинна відбутись, у мене не було б анінайменшого бажання опинитися по той бік муру, на який я тепер уже поглядав майже як на захисний вал. Тимчасом я мав розмови з деяким із місцевих жителів, і, мушу сказати, це були досить своєрідні розмови. Коли б у мене з'явилось бажання розмірковувати, вони могли б стати підставою для кількох безсонних ночей. Однак думати мені анітрохи не хочеться, сплю я зараз чудово, і навіть крики хворих спросоння не змушують мене більше підхоплюватись, як це було спершу, коли я тут тільки-но оселився. Тепер вони не перешкоджають мені спокійно і відособлено споглядати трьох чоло-

віків із хвилястим волоссям, котрі, звичайно, не являють собою моря — і все ж таки є ним! Адже, кінець кінцем, все чимось є і тому все є також всім...

Особливе місце у моїх роздумах нині займає один хворий — поважний старий чоловік з показною статуєю і гарною білою широкою бородою, який привернув мою увагу давно, але перекинутися кількома словами з яким мені пощастило лише два дні тому. Після обіду він іде розміреним кроком — в ньому все розмірене і поважне — в парк, зупиняється, заклавши руки за спину, впритул перед одним з дерев, нахилиє голову вперед, так що ніс торкається кори, і в такому положенні непорушно стоїть кілька годин. Коли лунає дзвоник, що скликає божевільних до будинку, він одразу ж залишає своє місце і, не кваплячись, хоч і не зволікаючи, простує виспаною гравієм доріжкою до дому. Він майже ні з ким не розмовляє, але біля дверей, де ми з ним зустрічаємось, вітається поблажливим кивком голови то з одним, то з іншим хворим, а проходячи повз санітара, ніколи не забуває сказати: «Пане старший санітар, нехай те дерево іще постоїть! Воно мені й завтра знадобиться».

Це, очевидно, був благородний чоловік і, судячи із впевненості, з якою він віддавав накази, офіцер у минулому. Його товсті губи вирізнялися на тлі пишної хвилястої бороди, наче галявина серед дрімучого лісу. У нього були вставні зуби, і це також впевнювало мене у тому, що старий походить з вищих кіл. Найдивовижнішою його властивістю було вміння косити очі. Я наголошую на слові «вміння», оскільки спочатку вважав це вродженим недоліком, але придивившись до нього пильніше, встановив, що його очі часто дивилися прямо. В такі хвилини в його очах світилася тупа втома, яку я пояснював здебільшого його віком (старому, мабуть, було за сімдесят).

Позавчора старий, як і завжди, зупинився перед своїм деревом і вперся носом у стовбур. Прогулюючись, я ніби ненароком опинився поруч із ним, привітався і зупинився на кілька секунд. Він випростався, кинув на мене суворий погляд і гаркнув:

— Ви чіпляєтесь до мене! Так, так, не заперечуйте! Я вже давно це помітив: ви чіпляєтесь до мене. Чому? Хотите вчитись?

Я відповів, що загалом навчання досить складна штука, а до того ж іще й сумнівна; адже те, що є істиною сьогодні, завтра, часом, обертається в помилку.

— Дуже добре, молодий друже, ви маєте рацію! — відповів він. — Пізнане — це лиш дешиця знання. Жодна людина, окрім мене, не знає всього.

Я насмілювався тільки мугикнути у відповідь «еге», тому що він, високий і опаси-

стий, в цю мить грізно дивився на мене зверху вниз.

— Я знаю все,— повторив він пихато, так наче йшлося про абсолютну незаперечну істину, і далі продовжував: — А чому? Чому я все знаю? Гм, гм! Цього я вам не зможу пояснити. Хоч ви й кмітливий молодий чоловік, проте все одно нічого не второпаете.

Я відповів, що докладу всіх зусиль, але сказати напевно не можу, чи збагну його думку.

— Ви помітили, як я кошу очі?— спитав він. Я кивнув головою, і тоді старий задрав підборіддя й накинувся на мене:— Пусте! Нічого інакше ви не бачили. Ось погляньте!

Він огидно скосив очі.

— Вам, можливо, здається, що я вас не бачу? Але я все бачу дуже добре! Тож ніяких кривлянь, юначе!

— Чудово,— вигукнув я,— просто неймовірно!

— Це лише дрібничка. Таке може втяти і будь-хто за муром, а я оселився тут не заради цього. Я користаюся з переваги, яку дає відсутність шуму й гамору, щоб повністю віддатися своїм дослідженням. Або ось... ось... що скажете ви тепер?— Він почав водити правим оком, тоді як ліве залишалось абсолютно непорушним.— Ну, яка ваша думка? Гм, гм... Що ви можете про це сказати?

Я відповів, що ніколи досі не бачив людини з такими надзвичайними здібностями, і старий, зніжковівши трохи від моєї похвали, задоволено посміхнувся.

— А що по-вашому я роблю щодня біля цього дерева?— запитав він лагідно.— Я тренуюсь, так, я тренуюсь! Майстерність, молодий чоловіче, це плід старанності! Те, що ви щойно побачили,— таємниця. Зрозуміло?

Я признався, що не збагнув повністю його слів і попросив висловитись ясніше. Тоді він нахилився до мене, притулив губами мені до вуха й прошепотів:

— Таємниця знання!

Відтак старий знову випростався, очі його сяяли від щирої радості, а повні червоні губи посеред хвилястої бороди аж причмокнули від блаженства.

Я сказав, що тепер справа стала мені значно зрозумілішою, а старий, кинувши «отож-то», щосили лягнув мене по плечу. Трохи згодом він притис указовий палець правіці до губ, знову схилився до мене і, поклавши ліву руку мені на плече, прошепотів:

— Але нікому ані пари з вуст... Шшш... Не одним хлібом живе людина.

Мені не пощастило вловити взаємозв'язок між першим і другим, однак я пообіцяв мовчати, раз для нього це багато важило. Він задоволено всміхнувся й підморгнув ме-

ні. Я подумав, що розмова закінчилась, і хотів було піти геть, але він зупинив мене:

— Он того ви бачите?— своєю пухкою рукою він показав на хворого, що лазив неподалік од нас по траві. На нього я вже також звернув увагу раніше, тому що хворий безперестану щось шукав: попід деревами в саду, в кущах, у залі і навіть під своїм ліжком, а також тому, що він кожного, з ким зустрічався, запитував: «Ви не знаходили?»

Я кивнув, і старий оповідав далі:

— Це — Шукач!

— А що він шукає?

— Отакої! Звісно, правду! Тільки він її не знайде. Ніколи не знайде.

Я підтакнув, мовляв, на жаль, така доля у всіх нас, проте він перебив мене:

— Дурне базікання! Він не може її відшукати, тому що вона в мене. Якщо хочете зробити успіхи, вам слід почати з нього. Мене ви одразу не зрозумієте! Підійдімо до нього. Він розповість вам про все, що знає.

Я хотів піти поруч з ним, але старий суворо блимнув на мене очима, насупив брови й сердито вигукнув:

— Що за нахабство! Свиня! Як тобі могло спасти на думку йти поруч зі мною! За мною, за мною! Шикуйсь, рівняйся! Прямо кроком руш!

Я рушив услід за ним. Пройшовши кілька кроків, він став і напустився на мене:

— Ти що, не можеш йти в ногу, ідіоте? Ну, давай ще раз: увага! Кроком руш, раз-два, раз-два!

Ми помарширували по опуклій, посипаній жорсткою доріжці, а далі по траві в напрямку кущів, де й досі рачкував Шукач. Косоокий дав йому легенького стусана ногою й загорлав:

— Встать!— Шукач поспіхом підхопився на рівні.— Оцей,— старий вказав на мене великим пальцем через плече,— оцей нічого не тямить. Розкажи йому свою історію!

Шукач кивнув.

— Охоче, охоче,— почав він,— тільки дуже вона сумна, ця історія.

Несподівано старий grimнув:

— Крок уперед!

Це вже було звернення до мене, тобто мені знову дозволялося стати поруч нього.

— Так ви зовсім не знаєте, що я шукаю?— спитав мене Шукач.

Відповісти я не встиг, бо старий сердито вигукнув:

— Я вже один раз сказав — він нічого не знає! Виходячи ввечері, я інколи братиму його з собою, але насамперед він мусить повчитися в тебе.

Шукач похитав головою.

— Але ж моя історія така сумна,— мовив

він.— Ви плакатимете, любий пане, ви, безперечно, плакатимете.

Косоокий штурхонув його в груди.

— Дурне базікання! Навіщо всі ці теревені? Ти не вмієш оповідати! Я хочу, щоб розповідь була коротка і ясна: план — підготовка — наступ — перемога — кінець! Спершу все обдумай як слід, а то забагато торохтиш. Стільки розумувань, просто гидко, жакливо! Адже й ти нічого не тямиш, або майже нічого. Тільки я знаю все.

Шукач кивнув. На вигляд йому було під сорок, але голова в нього була зовсім лиса, з якимись темними плямами і відстовбурченими червоними вухами.

— Спочатку я складу великий хороший план, а завтра, з вашого дозволу, про все розповім.

Я сказав, що з радістю вислухаю його, але він похитав головою і зауважив, що взагалі на світі немає з чого радіти, а його історія чи не найсумніша з усіх, які будь-коли траплялися з людиною.

Старий, знову скосивши очі, звернувся до мене:

— Юначе, ви мені сподобались! Тільки не забувайте про скромність, нахаб я не люблю! Можете йти!

Отак мене відпустили, і я стиха пішов од них. Мушу признатися, розмова з старим дещо вивела мене із стану байдужості, найбільше ж цьому сприяло його вміння косити очі. Це мистецтво було незбагненним для мене навіть у дитинстві, і вже тоді я до глибини душі заздрив одному шкільному товаришеві, що також славився вмінням косити очі.

* * *

— Ви веліли мені прийти, пане доктор, щоб я продовжив розповідь про своє життя. Раз я вже розпочав, то мушу довести цю справу до кінця, хоч у вікно й зазирає сіре хворобливе небо, а я не зношу такої погоди. А ви? Ні? О, вам пощастило, пане доктор, для вас усе таке безсумнівне, таке безжурне і певне у цьому непевному світі. Можу закластися, що ви любите свою дружину у якийсь абсолютно безсумнівний спосіб і дозволяєте собі ставеві відхилення чи якісь там інші нескромні розваги лише як винаток, та й то, зробивши реверанс у бік медичинської праці, в якій вони описані. Іронія? Чи подобається мені бути насмішкуватим? Боронь боже, пане доктор! Ані на мить я не забуваю про своє становище і про наші з вами стосунки. Хіба конвульсії черв'яка в дзьобі дрозда ви також вважаєте за вияв іронії? Адже ви, фахівець з абсурдів, мусите краще за інших знати, що людина нормальна (ви навчили мене любити

це слово; його зміст вперше розкрився мені саме завдяки вам) не вміє старитися з почуттям власної гідності. Подолання гріхів і жадань юності не минає без внутрішньої боротьби, а нерідко і без значних вагань, і ми повинні тільки радіти, що нагода для прогресуючого старіння стає все рідша і насамперед дорожча. Тепер нормальний чоловік, хвалити бога, вміє пристосовуватися: для нього не становить великих труднощів відмовитися від дуже дорогих насолод і бути моральним без відчутних збитків.

Ви маєте дітей, пане доктор? Двох? О, це чудово! Зрозуміло, ви їх виховуєте з лагідною батьківською суворістю і рано вкладаєте в ліжко. Можна позаздрити вашому тихому домашньому вогнищу, захищеному від будь-яких несподіванок зворушливим піклуванням дружини і з передбачливою мудрістю своєчасно застрахованому. Мені, на жаль, про таке життя годі й думати. Авжеж, авжеж, у мене непостійний і аж ніяк не нормальний характер. Втім, колись і я стояв на порозі одруження з порядною, гідною поваги дівчиною. І коли я, звичайний собі волоцюга, ненароком кидаю погляд крізь відчинене вікно до старанно прибраної кімнати незнайомої родини, мене тішить ота їх добropорядність, як дитину тішить недоступна вітрина кондитера.

О, звичайно! Ви покликали мене не заради цього. Отже, на чому я зупинився минулого разу? На моїх мріях? Точніше, на трьох чоловіках, що уособлюють море. Мені хотілось якнайяскравіше вам розповісти, що і моє життя, попри всю його неповноцінність, не позбавлене своєрідної, хай навіть химерної краси. Особливо в дитинстві,— а воно в мене було не дуже радісне,— я був вдячний цим хвилинам, коли зовсім втрачав відчуття простору й часу. Отак, без особливих зусиль з мого боку, минули і мої шкільні роки.

Пізніше мене запроторили до магазину металевих виробів, де при тьмяному світлі електричної лампочки, що звисала на проводі зі стелі, я розкладав у підвалі на окремі полиці гвинти, залежно від їх довжини й нарізки. Повірте мені, пане доктор, найбезглуздіша і найнудніша річ з усіх, які тільки вигадала людина своїм жаб'ячим мозком,— це гвинти. Щодня в магазин надходили нові ящики з товаром: гвинти з шестигранними, циліндричними й конічними головками, гвинти з лінзоциліндричними головками, з нарізкою метричною і дюймовою, штамповані гвинти! Вам про щось говорять ці терміни? Ні? Я так і гадав; а в магазині металевих виробів кожен учень орудує цими словами так само вправно, як ви поняттями травма або шизофренія, і на-

віть нікчема-підручний назве вас там йолопом за вашу необізнаність.

І знаєте, в цьому лабіринті полиць, серед незліченних стосів пакетів я ще настійніше мріяв про море. Не те, щоб у цих вузьких штольнях мене сильніше вабила морська широчінь, ні, для мене й сьогодні далечінь не більш жадана ніж те, що знаходиться поруч. Це скоріше була втеча з мертвого заціпенілого середовища, в якому я перебував, у світ, сповнений спокою і життя. І тут зненацька,— не поступово, як це звичайно говорять, а зовсім несподівано,— я усвідомив, що десь і справді є море, що між складеними в штабелі гвинтами і його блакитним берегом простяглося усього лиш стільки й стільки-то кілометрів лук, лісів і піску, які можна подолати, маючи здорові ноги й трохи наполегливості. І зaledве мені спало це на думку, як я вирішив піти до моря, а прийнявши таке рішення, вже напевно знав, що буду здійснювати його. Я умисне вжив слово «буду», а не «мушу». Тут є певна різниця; адже я не міг би сказати, що море мене непереможно притягувало. Навпаки, тоді, так само як і зараз, я добре знав, що коли прийду до нього, воно не викличе у мене ні захоплення, ні розчарування. Адже я його тільки побачу і побачу лише тому, що я цього хотів. Я без вагання одвернувся від нього й піду назад, або куди очі дивляться, і згадуватиму про нього без жалю. Зараз я знаю тільки одне, що хочу до нього дійти і що підійшов до нього вже досить близько.

Маючи в думці таке рішення, мені стало легше працювати в темному підвалі. Вранці я моторно схоплювався,— поки був живий мій батько, я спав у кухні, а пізніше переселився в кімнату до матері,— і, радісно збуджений, ішов назустріч моїй підземній в'язниці; я уявляв собі, як одного дня точнісінько так само вийду з дому (коли мені тільки заманеться) й піду знайомою дорогою до магазину металевих виробів, однак уже не натисну клямки і не скажу блідим службовцям у сірих халатах «Доброго ранку», а покрокую далі й, може, зверну праворуч чи ліворуч і помандрую в напрямку якогось міста, через луки й поля до моря.

Через два роки я дістав підвищення і був переведений в магазин. За ту саму платню я працював тепер нагорі, на першому поверсі. Тут була одна дівчина з пристойної родини, яка цілий день писала рахунки; першого ранку, тільки-но я виринув з підвала й залупав очима на сонці, вона дружньо всміхнулася мені. Дівчина носила вовняні панчохи і була трохи повнувата, але привітна на вдачу і завжди ладна допомогти. Службовці та хлопчачі-учні не давали їй спокою. Коли вона проходила повз них, бувало, один смикне її за волосся, інший

ущипне за руку, або хтось з-за спини кине їй за пазуху наконечник олівця, і тоді бідолаха, на втіху всього персоналу, робила відчайдушні рухи, щоб дістати його, а наконечник зсувався все нижче, у все інтимніші закутки.

Я ніколи не брав участі в цьому неподобстві, не тому, що вважав себе кращим за інших, а просто не бачив у цьому нічого смішного. І можливо, саме з цієї причини дівчина поступово проймалася до мене симпатією. Одного дня вона спитала, чи подобається мені; я відповів «так», і це не суперечило правді. Тоді вона дозволила мені провести її ввечері додому. Я погодився.

Протягом наступних місяців вона вимагала цього від мене багато разів, і я слухняно йшов з нею, не дозволяючи собі нічого такого, що могло б викликати, шанований пане доктор, докірливий погляд вашої дружини.

Минув якийсь час,— мені тоді вже сповнилося двадцять,— і ось моя повненька подруга, шаріючи, повідомила, що зі мною хоче познайомитися її батько і що мене запрошують наступної неділі на обід. Я трохи завагався. Що не кажіть, а перш ніж дати згоду, я подумав про свій понешений, вже короткий на мене вихідний костюм, і коли вона запитала, чи я радий запрошенню, поділився з нею своїм клопотом. Дівчина однак заявила, що для її батька це не має ані найменшого значення. В цьому я мав нагоду пересвідчитись, коли наступної неділі вийшов до них. Вгледівши мене, він промовив: «Отже, це ви!» — й запросив до вітальні. Вказавши мені на оббите голубим оксамитом крісло, він і собі опустився в крісло з другого боку круглого столика, накритого плетеною скатертиною, на якій стояла ясно-рожева черепашка.

Якусь мить батько мовчки дивився униз і, здавалося, думав; потім, зненацька різко підвівшись, сказав: «Вип'ємо чого-небудь!», й одразу ж рушив до шафи, дістав дві чарки та якусь червону рідину,— невдовзі я впевнився — досить міцну,— налив мені повну, а собі півчарки, цокнувся, далі знову опустився в крісло й продовжив: «Отже, ви той юнак, про якого так часто розповідає моя дочка!»

Я відповів, що цього, на жаль, не знаю, і тому ми знову мовчки сиділи один навпроти одного. Трохи згодом батько іще про щось запитав, я відповів, а після цього він уже тільки дивився кудись у сад, тарабанячи пальцями по бильцях крісла. Не знаючи, куди подіти свої руки,— такі довгі й червоні, вони стирчали з рукавів піджака,— я крутив чарку і незабаром спорожнив її.

Алкоголь додав мені сміливості, отож я був не від того, щоб трохи побазікати з старим, але він, виструнчений і суворий,

здавалось, пильно стежив за двома дроздами у садку, які галасливо ганялися один за одним, пурхаючи з гілки на гілку. Я не наважувався заговорити до нього й мовчки ковтав чудові фрази, що крутилися в мене на язичі. Аж ось відчинилися двері, і з жартівливо-привітною посмішкою до кімнати увійшла мати. Коли вона побачила, в яке безнадійне становище ми потрапили, вона збентежилась, але всього лиш на якусь мить, потім лукаво всміхнулася і вдавано моложавим писклявим голосом вигукнула: «Стіл накритий! Прошу вас, любі!» — Вона вхопила мене під руку і, коли ми йшли за-тхлим коридором до їдальні, прошепотіла: «Дитя саме все готувало,— вона ніжно стисла мені руку, щоб надати особливого значення своїм словам.— Ах, як ця дівчина любить домашню роботу і з яким захопленням виконує її!»

Я сказав, що безмірно вдячний і що не варт було дівчині заради мене так старатися, на що мати, відкриваючи вільною рукою двері їдальні, за якими виднівся накритий стіл із срібними виделками і скрученими у конус серветками, відповіла: «Але ж вона робила це з насолодою! Їй хотілося показати, що вона вміє не тільки писати рахунки».

Ми посідали за стіл, і, поки мати наливала в тарілки суп, тепер вже сама дочка призналася мені, що це вона сама все готувала, і просила не судити строго; мовляв, у неї досі не було справжньої практики, хоч в особі матері вона має терпеливу чудову вчительку.

Я заспокоїв її, запевнивши, що все, безперечно, вдалося на славу, а коли що й не так, то навряд чи я помічу, бо звук до куди гіршої їжі. Батько, так ніби мене тут і не було, похмуро заявив, що всім смакуватиме, й одразу ж заходився їсти; мати додала, що, дякувати богові, вона ніколи не заощаджувала на їжі, адже досі в них завжди всього було вдосталь. Тимчасом ми мужньо справилися з обідом, й мати запропонувала нам, людям молодим, піти трохи подихати біля будинку свіжим повітрям. Вони ж бо з батьком годинку відпочинуть — у їхньому віці це корисно. Батько, похмурий, як водій трамвая, не вимовивши й слова, подався геть з кімнати. Гуляючи біля будинку, як нам було рекомендовано, ми розмовляли про наших колег з магазину.

Запрошення в гості, незважаючи на важкий перебіг моїх візитів, усе частішали, і через рік я був гостем цих добрих людей кожної неділі. Одного разу, коли я сидів, як і завжди мовчки, навпроти батька й з нетерпінням чекав радісного вигуку матері, яким вона завжди запрошувала до столу,

батько неждано запитав мене: «Які у вас, власне, наміри щодо моєї дочки?»...

Не подумавши, я бовкнув: «Ніяких», що не суперечило правді. Він спалахнув і вигукнув, що це найгірше, чого тільки можна було сподіватися! Коли вже, мовляв, мої взаємини з дитям зайшли так далеко, то я мушу, якщо хочу бути порядною людиною, з нею одружитися. Звичайно, нічого такого я собі з дівчиною не дозволяв, однак ціна, запровлена батьком за недільні обіди, видалася мені не занадто високою, хоча різкість, із якою він виклав свою думку, дещо вразила мене. Відверто кажучи, сам собі я здавався не дуже заavidною партією, але, не знаючи, як виплутатися з цієї історії без зайвої колотнечі з її батьками, я сказав сам до себе, що ця дівчина з налитими щокими і щирими очима може стати моєю дружиною, як і будь-яка інша. Я відповів батькові, який не зводив з мене обуреного погляду, що нічого не маю проти цього, і тоді він пом'якшав:

— Вона в їдальні, ідіть до неї і скажіть про це їй!

Я пішов і сказав усе їй. Мене трохи неприємно вразило те, що дівчина від моїх слів заплакала; я ніяк не міг збагнути, чому моя неспівілива пропозиція викликала таку щедрю зливу сліз, і оскільки вона й не думала припиняти своїх ридань, я хотів уже вийти з кімнати й повідомити батька (я вважав це своїм обов'язком) про негативний результат сватання. Але тут, нарешті, дівчина підвела голову й крізь сльози сказала: все, мовляв, склалося так чудово й несподівано, що вона навіть не знає, що відповісти; цієї миті нагодилася мати, вона радісно обняла дочку, поцілувала її і мовила: «Ох, треба було все ж таки дати дитині трохи подумати». Але батько,—він також стояв біля дверей,—буркнув: «Дурні балачки!». Того ж дня ми відсвяткували заручини. Я привіз свою матір, присутність якої, за переконанням батьків нареченої, була необхідна на цій урочистості, і настрої у домі став рожевий, як їх черепашка на столі.

Отаке-то було! А зараз я втомився. Якщо ви, пане доктор, не заперечуєте... Ні, мені зовсім не важко говорити про це, але я відчуваю, що починаю випускати незначні деталі, як і завжди, коли не можу як слід зосередитись. Прошу, запитуйте! Чи любив я дівчину? На це запитання нелегко відповісти. Якщо вас цікавить, чи мене пристрасно і непереборно тягло до неї, то мушу признатись: ні! Якраз таке почуття у мене нелегко викликати; я взагалі люблю людей на певній віддалі. Зблизька вони видаються мені надто пустими і безглуздими, щоб хоч трохи заслуговувати на мою симпатію.

Якщо вам буде приємно, я продовжу свою розповідь іншим разом. Чорні хмари

заволікають небо; і коли — хочеться вірити — вночі піде дощ, вітер розжене з неба оцю мильну піну, мені легше буде зосередитись і висловлювати свої думки лаконічніше.

* * *

— А що я вам говорив, пане доктор! От і дощ! Я люблю дощ; адже це вже певний стан, якого можна дотримуватись і на який треба зважати. Я не зношу тільки отого гідкого перехідного часу з гнилим небом, як в'янучої троянди, що нестримно і безстрашно зраджує таємницю. А дощ — і саме отакий (придивіться-но до прямовисних смуг за вікном і прислухайтеся до бубоніння води у риштаку), — він повертає світові властиве йому сіре обличчя і взагалі притаманний йому вигляд.

Продовжити мою розповідь? Охоче! Це під вашим впливом, передусім під впливом невідривного лагідного погляду ваших очей, мені починає подобатися моя історія. Хіба варто заперечувати, що я, досі заглиблений в себе і неприступний, з насолодою прислухаюся до власних слів і кидаюся нині в потік балакучості, що пробуджується в мені і, не чинячи опору, віддаю себе на волю його ніжних хвиль? О, господи, захисти мене від клятої балакучості!

Отож ми заручились. Другого дня ми знову пішли на роботу, і спершу в нашому житті нічого не змінилося. Принаймні, для мене. Зате з моєї нареченої наші колеги вже більше не глузували, вони навіть подарували нам електрокамін, один з тих, що продавалися у нашому ж магазині. Більш того! Незабаром я помітив, що до неї почали ставитися з пошаною, якою завжди — хай навіть не без заздрощів — наділяють наполегливих людей, що ані на мить не забувають про мету і, дякуючи своїй настирливості й прямоті, зрештою, досягають її, тоді як ми, ненаполегливі люди, марно гаємось за барвистими метеликами наших мрій. Що з того, що це люди без поривань? Природа наділила їх завзяттям, натомість у наших головах з'являється тисяча спокус на годину. Вони (оті цілеспрямовані) необхідні для ролі педагогів і вихователів, як гній для сільського господарства, на їх прикладі непристосованим до життя людям пояснюють, як розумно й справедливо влаштований світ, де лагідні досягають блаженства, а наполегливі — земних благ.

Про одруження поки що годі було й думати, адже моя платня і надалі залишалася такою сміховинно мізерною, що навіть я насмілювався думати, що за свою скромну працю заслуговував на більше. І мрії мої були ті ж самі. І моє ставлення до нареченої анітрохи не змінилося. Коли дівчини не

було поруч зі мною, я і зовсім забував про її існування. Правда, вона докладала всіх зусиль, щоб це траплялося якомога рідше; більшість вечорів я змушений був сидіти разом з нею і обговорювати умеблювання нашої майбутньої квартири. Вона вирішила, що весілля нам слід відкласти ще на чотири-п'ять років, що за цей час на вечірніх курсах (передусім іноземних мов) ми повинні дістати освіту й набути стільки знань, щоб потім зайняти добре оплачувані посади; в перші роки після одруження вона мала намір і далі працювати й увесь свій заробіток (а також частину мого) заощаджувати, поки капітал не зросте до таких розмірів, коли можна буде з повним правом плодити дітей. Пізніше, при незмінному кошторисі, ми повинні були б, попри зростаюче благословення дітьми, щомісяця відкладати певну лепту. Коли б нам поталанило — при щасливому збігові обставин, які мали оберігати нас від усякого лиха й хвороб, — через якихось двадцять п'ять-тридцять років ми змогли б придбати невеликий будиночок.

І от я відвідував курси, які вибрала для мене моя наречена, і підвищував свою загальну освіту, аби вона була на рівні тих суспільних кіл, піднятих до яких жадала моя дівчина. Всією безліччю знань, що ними я зараз володію, я передусім завдячую її обачливій суворості. Частіше ніж звичайно я мусив тепер відвідувати також церкву: особливо її мати не втомлювалась пояснювати мені, яку велику користь нам і нашим нащадкам принесе боговгодне життя; вона була впевнена, що знає до дрібниць усе, угодне богові. Ці добрі люди мають бога за дурника, якого спритна людина без особливого напруження думки обведе навколо пальця; вони вважають, що бог може хотіти лише того, чого прагнуть вони, і швидше скажуть, що бог помилився, аніж визнають, що могли не знати про його найтаємніші наміри.

П'ять років я терпів усе це. Моя наречена постарішала й поглаждала, але зберегла чисту дитячу душу. Аж ось мої тесть і теща вирішили, що настав час підшукати мені нову роботу. Коли я знайшов собі місце, яке відповідало їхнім вимогам, — платня тут була більша, а працювати треба було менше, — вони оголосили день вінчання.

І тут зі мною це сталося. Щиро кажучи, нічого, або майже нічого так і не сталося; але ж хіба не дрібниці часом змінюють хід подій? Коли після родинної наради, на якій мою долю розмірювали, наче сувій матерії, я повертався додому, — анітрохи не засмучений, — мені раптом стало ясно, що в цьому шлюбі з установленим загодя графіком народження дітей у мене не буде часу на здійснення мандрівки до моря. Переді

Одного дня (це було вже десь напіввесні; нерішуче сонце сипало свої промені на мокрі й багністі поля, а в борознах іще поблискував сніг) мені трапилося перше на моєму шляху чимале місто. Я сподівався провести тут кілька днів і, шукаючи якоїсь роботи, блукав незнайомими вулицями. Аж ось я вийшов на ярмаркову площу з каруселлю, гойдалками, чортовим колесом, балаганом і яткою, де продавалися дешевенькі прикраси. Дівчата-підлітки (вони ходили зграйками: по три, по чотири), як скарб, несли поперед себе свої юні груди, і хлопці з різкими рухами та жагою пригод в очах не відставали од них. Я люблю цей гамір, він завжди щось нагадує і кудись вабить. Вештаючись по площі, я зупинявся то тут, то там, аж поки не натрапив на цирковий балаган; на його підмостках немолода жінка саме знайомила публіку з артистами. Голий до пояса артист із татуїровкою на руках звільнявся від ланцюгів; довготелеса кістлява жінка вміла зазирати в майбутнє і вгадувати таємниці, її відрекомендували, як міс Фатіму. Ось вийшов наперед похмурий на вигляд металник ножів із своєю партнеркою — напрочуд стрункою вродливою жінкою приблизно мого віку, в короткій спідничці й білому трико на струнких дівочих ногах. Вона стояла в недбалій позі, схиливши набік гарну голівку, так що її волосся розсипалося по правому плечі. Я зроду не бачив такої вродливої і граціозної жінки;

в своєму фантастичному вбранні вона ніби уособлювала всю красу життя. Їй було холодно. Час від часу вона потирала голі руки і стегна, байдужим поглядом озираючи натовп. Я добре розумію, вроду жінки не слід описувати. Хіба можна сказати щось значніше і краще за те, що жінка гарна? Особливо вам, пане доктор, адже вдома у вас є дружина й діти, і вас ані на мить не полишає невсипуще чуття справедливості й добропорядності; вам, що водночас із підписом у свідоцтві про одруження зрікся будь-якої незаконної насолоди красою чужої жінки. Мабуть, не гоже, описуючи деталі (лебедину шию з чарівною ямочкою, або пухкі чутливі губки), спокушати вас? Правда ж? О, ви мовчите! Ну що ж, ваші сучасні погляди на життя (чи не краще назвати їх ліберальними?) тішать мене і зближають з вами. Адже й свободу ми любимо тільки тоді, коли вона до нас ласкава. Коли і я був заручений (це вже лишилося десь позаду і втратило всі ознаки дійсності), але жіноча краса — я певен цього — незалежно від мого сімейного стану, завжди вабить мене й захоплюватиме мене, збуджуватиме мою фантазію. Як фахівець, ви, можливо, скажете, що збуджується зовсім не фантазія, а, скажімо, печінка або ще якийсь там орган, і тільки далі постають зміни в певних клітинах головного мозку. (Я не розуміюся на фізіологічних процесах, однак люблю дивитися на гарних жінок, це повсякчас дає мені тиху насолоду; і хоч я напевно знаю, що вони не варті тих старань, які треба затратити, аби їх завоювати, а тим більше клопоту, щоб їх позбутися, щоразу із зростанням пристрасті мої груди аж розпирає від повноти життя).

Отож я можу, шановний пане доктор, не боячись принизити себе у ваших очах, додати, що в цьому на диво прекрасному тілі особливо вражали руки. Тендітні і водночас сильні, нервові і виразні, вони ніби притягували до себе. Чи розумієте ви мову рук, пане доктор? О, це прониклива й багатозначна мова, позбавлена словесної оболонки і, мабуть, зовсім не придатна для брехні. Ваша правиця, наприклад, що грається зараз ножем для розрізування книжок, говорить (хоч як би ви не силкувалися натягнути на своє обличчя маску приязні і зацікавленості), що ви стомилися від моїх беззастанних відхилень од основної лінії розповіді й чекаєте її продовження.

Отож я продовжуватиму, але заздалегідь скажу, що ця жінка полонила мене з першого погляду, наскільки моє єство взагалі можна полонити. В усякому разі я зупинився і прислухався до того, що казала конферансьє, яка, наче пантера, походжала по подіуму, виставляючи напоказ залишки своєї краси і рекламуючи у мікрофон артистів

цирку. Я забув сказати, що збоку на підвищенні стояв літній товстий чоловік, одягнений в найпримітивніший костюм клоуна — піджак навиворіт, насунутий на чоло циліндр, вимазане білилом обличчя і великий червоний ніс, що тримався з допомогою резинки. Тільки-но жінка робила паузу, він бив у літаври й цимбали і каркав: «Заходьте, заходьте, розпочинається велика спеціальна вистава — тільки для дорослих!»

Це був буркотливий клоун; він раз у раз грубим голосом відганяв дітей, які, протиснувшись уперед, клали руки й підборіддя на подіум.

Я заплатив і ввійшов до шатра. На лавах мовчки сиділо кілька чоловіків та жінок, я підсів до них. Сцену закривала яскраво-червона завіса; на ній був намальований римський воїн з щитом і шоломом, він стояв у колісниці — все це, звичайно, звужене й позбавлене пропорцій складками завіси. До нас приєдналось іще кілька чоловік; аж ось, ударивши востаннє у літаври, на сцену вийшов клоун і шарпонував убік завісу. Тієї ж миті на сцену вибігла моя красуня, в світлі юпітерів вона здавалася ще граціознішою і чарівнішою. Вона танцювала і виконувала складні акробатичні номери. Почулися оплески; коли артистка, розчервонившись від напруження, кінчиками пальців підняла й без того коротеньку тюлеву спідничку і легким кніксеном подякувала за аплодисменти, мені видалося, що її усмінений погляд на якусь мить затримався на мені.

Пізніше я довідався, що так воно й було насправді, і тому перепошую за опис цих, на перший погляд, малозначних деталей; але ж цей світ на певний час став моїм світом, саме йому я завдячую досить своєрідним перебігом кількох років мого життя. Не потрапив би я тоді до балагана, або коли б мені не здалося, що дівчина затримала погляд саме на мені, не сидів би я сьогодні отут перед вами, як мешканець дому для божевільних. Тільки хіба я не говорив вам, що ні за чим не жалкую?! Не те, ким я став, а те, ким я міг стати, примушує мене часом здригатися. Далі мав виступати артист, що звільнявся від пут. Клоун, щоб показати, що йдеться про серйозну справу, зняв з голови циліндр і вкинув у нього свого причіпного носа. На сцену запросили двох чоловіків із зали. Ніяково посміхаючись, вони слухали інструктаж про те, як найкраще прив'язати артиста ланцюгом до важкого стільця; на їхню адресу сипалися численні глузливі репліки. Із щирим запалом вони одразу ж узялися за діло і, захоплені щедрою на поради публікою, почали старанно прикручувати бідолаху, а старий клоун тимчасом пояснював, що цей унікальний номер викликав палке захоплен-

ня глядачів у всіх великих містах світу. Життю артиста, мовляв, загрожує небезпека, бо вже не раз траплялося, що люди з такою силою стягували в нього на грудях ланцюг, що він мало не задихнувся. Після закінчення номера артист зійде у зал і запропонує шановній публіці свої фото.

Артист під час цієї промови похмуро і скорботно дивився на нас; коли обидва чоловіки використали всі наявні ланцюги й відійшли убік, щоб публіка могла поглянути на виконану з такою старанністю справу їх рук, він, кречучи і шарпаючись, вивільнив спочатку ногу, далі руку, і невдовзі на підлогу з брязкотом упав останній ланцюг, й артист підняв руки, щоб кожен міг побачити, що він дійсно звільнився.

Поки ми аплодували, старий знову почепив собі носа й почав, як це заведено в цирку, комічно наслідувати рухи артиста-силака. Трохи згодом вимкнули всі лампи,

крім червоної, і на сцену вийшла міс Фатіма. Нам усім запропонували написати на аркушиках паперу свою дату народження, відтак моторна жінка з білявим волоссям зібрала й передала їх міс Фатімі, а та змішала папірці у своїх великих кістлявих руках і, напруживши волю (адже таємниця відкривається лише внаслідок великого зусилля), почала одне по одному провіщати свої видіння.

Останнім вийшов металник ножів. Моя красуня була вдягнена у блискуче і коротке платтячко, яке щільно облягало її тіло, а юнак мав спорядження ковбоя — капелюх із широкими крисами, низько спущений пояс, револьвери. Дівчина подала йому ножі з блискучими лезами, і він склав їх віялом у ліву руку рук'ями від себе. Коли красуня стала під дерев'яний щит, ножі з посвистом полетіли в її бік і з глухим стуком впилися у дерево зовсім близько від її ніжного стану. Щоб іще переконливіше продемонструвати свою вправність, юнак повернувся до дівчини спиною і кинув кілька ножів поміж широко розставлених ніг. Сказати правду, цей номер не дав мені великої насолоди, і я з полегшенням зітхнув, коли ця гра з життям або щонайменше з бездоганною красою дівчини закінчилась.

Другого дня, відразу ж по обіді, я знову рушив туди задовго до початку першої вистави. Грошей на вхідний квиток у мене більше не було, але я став попереду всіх і безсоромно витріщився на дівчину. Поки йшла вистава, я тинявся поблизу балагана, а тільки-но люди почали виходити, знову спокійно зайняв своє місце, терпеливо вичікуючи. Лише коли розпочалася остання вистава, я подався геть. Не дивно, що артисти цирку звернули на мене увагу, і коли наступного дня я прийшов знову, клоун зненацька спитав мене:

— Чим ти, власне, займаєшся?

— Нічим,— відповів я,— мандрую.

— Це всі ми робимо.— Старий поклав довбешку від літавр і кивнув мені.— Піднімайся сюди!

Я пішов слідом за ним за куліси, де він перш за все звільнився від піджака, циліндра й носа.

— Я тут бос, ясно тобі?— мовив він.

Відповівши, що це не так уже й важко збагнути, я поцікавився, з якої це речі він звертається до мене на «ти».

— Тут, у балагані, я до кожного звертаюсь на «ти». А тепер вислухай мене: у нас помер клоун. Надміру пив, верблюд. Я йому завжди казав: так ти довго не протянеш. Як казалось, так і сталося: три дні тому він звалився он з тієї балки, коли ми ставили шатро. Скрутив собі в'язи. Чудова смерть! Нам, зрозуміло, шкода його, але

як би там не було, він помер, а в нас немає заміни. Я тепер змушений сам виконувати його обов'язки, а я ж усе-таки бос. Одне слово, йди до мене клоуном. Робота проста і водночас приємна. У твої обов'язки входить якийсь час погупати надворі в літаври та поблазнювати, щоб їм було смішно. Зумієш? Ану спробуй!

Я скривив кілька гримас, якими він явно лишився задоволений, тому що сказав:

— Ну, от бачиш! А потім іще трохи пострибаєш по сцені та, може, де в чому допоможеш, коли треба буде. Тут усі допомагають одне одному, крім мене. Бо я — бос. Тільки під час роботи ніяких фіглів з крихіткою, я цього не потерплю!

— Вона заміжня? — спитав я.

— Дівчина належить тому хлопцеві, отож будь обережний — він часом буває бридкий. Якщо вже надто докучатиме, скажеш мені або Стефанові; ми його не боїмося.

На моє запитання, хто такий Стефан, хазяїн відповів, що так звуть артиста-силака.

— Ота повна блондинка — моя дружина. Найкраще звертайся до неї «пані директорша», вона це любить. Звісно, вона дурна, як і всі жінки, однак діло своє знає. Ну, то як?

Я сказав, що з цього навряд чи що вийде, оскільки шлях мій лежить на південь. Старий зрадив, мовляв, усе складається якнайшасливіше, адже й вони мандрують на південь. Поміркувавши якусь мить, я вирішив, що нічого не втрачаю, і погодився.

— От і гаразд! — кивнув хазяїн. — Я так і думав. А вона й справді крихітка, чи не так? Можеш одразу ж братися до роботи. Ось тобі піджак, ніс і капелюх. Он там лежить грим. До речі, ти не поцікавився, скільки одержуватимеш.

Я відповів, що для мене це не має значення, аби тільки було де переспати і що поїсти.

— От і гаразд! — повторив він. — Ти маєш рацію! Мільйонером я тебе однаково не зроблю; спершу побачимо, як ти себе покажеш, а далі поговоримо і про платню.

Я запитав його, де мешкатиму, бо останньої ночі мені довелося спати, спершись спиною на стовбур дерева.

— У мене є два фургони. Вони належать мені. Тут усе належить мені, — гордовито додав він. — Я — бос! У більшому сплю я, моя дружина та її тітка — міс Фатіма. Ти спатимеш у другому фургоні, разом із Стефаном і тими двома.

— Разом із жінкою? — здивувався я.

— Звичайно! Це тебе непокоїть?

Того ж дня я став до своєї нової роботи, і коли перестав боятися облич, що вирячувалися на мене, почав розважати юрбу напрочуд безглуздими і грубими жартами.

Вчора до лікарні завітали гості. Дами, переважно не першої молодості, та їх керівник — хирлявий добродій років шістдесяти, що нагадував обличчям віслюка. Гості називали себе «Товариством пробуджених», на них, як нам пояснив проповідник, зійшла божа благодать. Яке це щастя — незаперечно вірити у щось!

Усіх нас зібрали до великої зали, де стоїть фісгармонія; всіх — це значить, персонал, вільний у цю годину від інших обов'язків, і хворих, за котрих не боялися, що під час проповіді у них почнеться приступ. Дівчина-Полум'я (у нас із нею налагодилися останнім часом дружні стосунки, і при першій-ліпшій можливості ми непомітно дражнимо одне одного) якось проговорила, що «Товариство» відвідує нас один раз на рік і що начальство лікарні вважає це за високу честь, бо до нього входять жінки впливових і грошовитих чоловіків.

Готувалися довго. Всім хворим наказали поголитися і вдягтись у свою найкращу одягу; і щоб не здумали, бува, бешкетувати або сміятися! Найголовніше ж — ніяких ідіотських вибриків! Та воно й зрозуміло, адже божа благодать — штука серйозна.

Жінки співали, чоловік із осличим обличчям акомпанував їм на фісгармонії, а у важких або особливо повчальних місцях і сам підтягував хрипким голосом. На початку урочистості лікар виголосив коротеньку привітальну промову, в якій від імені всіх присутніх трохи квапливо подякував Пробудженим за те, що вони й цього року не забули про нас. Він, мовляв, особисто, так само, як і всі ми, радіє цій чудовій годині, яку вони дарують нам. Після перших двох пісень, якнайстаранніше, з великим запалом і екстазом виконаних жінками на повний голос, узяв слово проповідник. Палко привітавши нас, він заявив, що для нього і його сестер у Христі побути сьогодні серед нас і помолитися з нами — це справа серця.

Далі він довго говорив про бога, з яким у нього, як і в багатьох інших людей, начебто існувало повне взаєморозуміння. Проповідник вважав, що доля людини часом буває жорстока (звичайно, для користі самої ж людини, адже господь, — він посилає те й друге, і радість, і страждання, — безумовно знає, що для кого підходить), і взагалі часто весь її життєвий шлях — це кара божа. Однак чим тяжча боротьба тут, на землі, тим радісніше лунає стійким «осанна» ангелів на небі і тим більша насолода чекає на них у раю. «Тут немає місця для сумніву...» — проповідник зробив коротеньку паузу, а жінки хором гукнули «Алілуя».

Так само добре знав він і про те, що на тому світі для вбогих духом, без жодних на те зусиль з їхнього боку, уготоване затишне й перспективне місце серед святих. Йому, мовляв, особливо хотілося б перекопати в цьому саме тих, хто гадає, ніби він обійдений долею. Анітрішечки! Господь у своїй всеосяжній доброті дбає про всіх, жоден листок не впаде з дерева без волі божої. (Знову пауза і знову прогриміло могутнє «Алілуя»).

«Хіба можна уявити собі більшу втіху і насолоду, як небесну?— вигукнув він, а як ніхто не відповів, переконував далі:— Авжеж ні! І які ж то радощі чекають у раю кожного, хто шукає спасіння в покаянні, хто живе життям праведника!» В залі стояла тиша, а тому він заходився детально описувати ці неземні радощі. Але, видно, вони були мізерні, в усякому разі в них не виявилось тієї могутньої сили, яка справила б враження на божевільних, і тому з облич слухачів не сходив стомлений і безтямний вираз.

Особливого значення проповідник надавав милосердю, своєю проповідь він закінчив словами: «Милосердя — це все! Милосердя ламає мур!» Дами з насолодою прокричали тричі «Алілуя», ніби прагнучи заглушити всі конкуруючі звернення до бога й випередити їх на шляху до неба.

Якийсь час Пробуджені ще співали, потім зібрали свої пожитки і з непевними посмішками на вустах та страхом у очах почали прощатися з нами: адже атмосфера в божевільні, навіть для тих, на кого зійшла божжа благодать, неспокійна.

Дош не вшухав, а тому нас усіх залишили в залі. Хтось із божевільних сів за фісгармонію, натиснув на клавіші й несамовито загорлав «алілуя», аж поки не прийшли два санітари й силою не відтягли його від інструмента. До мене наблизився бородастий і сильно скосив очі.

— Юначе,— сказав він,— станьте впритул до мене... ближче... я вам кажу ближче, чорт забирай... так, щоб зійшлися носки наших черевиків... отепер добре.

Це було не так просто зробити, тому що поперед себе він носив здоровенний, наче мішок з картоплею, живіт, і я змушений був відхилитися назад, напруживши всі сили, щоб не впасти. Старий дивився на мене суворо, але не гнівно. Враз він підняв і швидко опустив голову, його борода ковзнула по моєму обличчю, наче віник.

— Відступіть,— скомандував він.— Саме так я вітаюся з людьми, які мені до вподоби.— Як ваші успіхи?

— В чому?

— У пошуках правди.

Я признався, що не знайшов її. Тоді старий, зареготавши, пояснив, що інакше і не могло бути, бо правда знаходиться в нього.

— Ви чули, що тільки-но розповідав отой чоловік? Він нічого не знає, анічогісінько! Мені кортіло сказати йому про це, але поруч зі мною стояв старший санітар. Однак я запевняю вас, йому і справді нічого невідомо. Зате я — знаю все. А де Шукач? Чи побалакали ви з Шукачем?

Дізнавшись, що я і досі не знайшов на це часу, він скипів. Мовляв, якого біса в такому разі я до нього чіпляюся. Адже він наказав мені спочатку вислухати Шукача й повчитися в нього.

— Чому я все знаю?— провадив далі старий.— Мовчіть! Жодних відповідей! Виказати вам секрет?

— Егеж.

— Тому, що я кошу очима. Ви здивовані, правда ж? Вірю вам, юначе, вірю. Мені самому, щоб збагнути це, знадобилася більша частина життя, якому вже скоро прийде кінець. Я хочу... авжеж, я хочу, юначе, бо ви мені сподобались... я хочу повідати вам таємницю. Тільки (він підніс кулак мені до обличчя) нікому ані мур-мур, бо інакше... І пообіцяйте мені, що ніколи, ні за яких обставин,— навіть на війні,— не станете самі косити очима. Можете ви дати таку обіцянку?

Коли я пообіцяв, він продовжив:

— Погляньте он на ту картину на стіні! Бачите?

Я відповів, що бачу, і тоді старий наказав мені заплющити одне око.

— А зараз ви бачите картину?

І коли я знову ствердно кивнув головою, він, з усієї сили луснувши мене по плечу, загорлав:

— У цьому й полягає весь секрет! Ви дивитесь обома очима в ту саму точку! Марна трата часу! У цей нераціональний спосіб ви ніколи всього не досягнете. Марна трата часу, кажу я вам! Погляньте краще на мене: одним оком я дивлюся на картину, а другим — на вас. Я бачу вдвоє більше з будького, тому я вдвоє більше й знаю. Ви знаєте лише половину, а я знаю все.

До нас підійшов санітар і попросив мене зайти до лікаря. Останнім часом мої стосунки не лише з Полум'ям, але і з санітарами значно поліпились. Коли я тільки-но потрапив сюди, кожен гукав мене не інакше, як «Ей, ви там, ходім до шефа!» Відтоді ж, як санітари помітили, що лікар шанує мене, а надто коли пішов поголос, що ми з ним інколи навіть випиваємо по склянці вина під час моїх розповідей про своє життя, всі вони почали ставитися до мене з пошаною. Тепер санітари вітаються зі мною на сходах, а коли лікар кличе мене, звертаються приміром так: «Вибачте, будь ласка, шеф хотів би, щоб ви до нього зайшли».

Серед персоналу, безперечно, точилися розмови і про те, чим я займався до того,

як мене помістили в лікарню, і що в мене багато грошей. Дівчина-Полум'я недавно сказала: «Шкода, що ми не були знайомі раніше. Ви мені, напевно, купили б норкову шубку». Я заперечив, мовляв, норкової шуби, можливо, й не купив би, але в мене було б досить вільного часу, щоб знайти для неї такий подарунок, який личив би до її прегарного волосся. Дівчина засміялась і захоплено мовила: «Ви, мабуть, були страшенно багаті», а в її тоні мимоволі забриніла повага. Виховувана в нас на протязі сторіч пошана перед багатством виявляється такою сильною, що ми,—хай навіть нам особисто це не дає жодної користі,—схиляємося в смиренній пошані не тільки перед багатим, але й перед кожним, хто колись був багатим, або про кого ми лише думаємо, що він — багач.

Лікар сидів за столом і, коли я ввійшов, поглянув на мене серйозними очима, круглими, наче гудзики на мундирі.

— Сідайте!—запросив він.—Ви палите? Прошу!

Я запитав:

— Оповідати далі?

— Атож. Втім, можливо, якось по-іншому. Сьогодні я спостерігав за вами. Здається, на вас не справила великого враження проповідь і все інше.

Я признався, що це й справді так, що на таких речах я не дуже розуміюсь.

— Скажіть одверто, ви віруючий?

Лікар занадто досвідчений тактик, щоб поставити такого роду запитання без жодної таємної думки. Досі ми старанно дотримувались у розмовах зовнішньої характеристики речей. Чого ж це раптом такий стрибок углиб душі? Навіщо це запитання, на яке,—він мусив би це знати,—я не зможу відповісти? Я декламую:

«Хто назове його

І хто сміливо скаже:

«Я вірю в божество?»

Лікар посміхається.

— «Фауст»,—говорить він. (Ще б пак, що він це читав, можна було не сумніватись).—Вам здається безглуздом моє запитання?

— Безперечно, якщо ви сподівалися, що я на нього відповім.

Лікар говорить, що досі він чекав відповіді, але тепер, буцімто, розуміє, що у мене немає бажання розмовляти щиро. Це знову-таки не відповідає дійсності, і тому я заперечую:

— Я справді не знаю, чи вірю. Бувають моменти, коли я просто покладаюсь на бога (а може, лиш спекулюю на цьому?), хоч, по суті, це те саме, і тоді я знаю, що нічого не знаю.

Лікар вважає, що віра часом буває така глибока й непохитна, що дорівнює знанню;

на жаль, про це твердить багато людей, котрі у вірі своїй зазнали краху. І взагалі, оте знання й оці балачки, балачки про все, що тільки знає людина. Це хвороба нашого часу — оті знання, ота віра в знання і безугавні розмови про все це. Певна річ, вони знають багато, люди наших днів, і плескають язиками про все, що знають, і навіть чого не знають. Діти й ті не йдуть назустріч таємниці віри у шанобливому мовчанні; хіба що зовсім старі люди та божевільні зберігають її в своєму серці.

Наука і експеримент — ось, мовляв, передумови неухильно прогресуючого пізнання істини й звільнення людини від рабства забобонів,— продовжує лікар. Так, наче поклоніння пізаному, це не той самий жалюгідний забобон і не вульгарне ідолопоклонство! І надто лозунг про служіння правді! Ніби вони насправді про неї піклуються! Правда — це те, що вони вважають правдою і до чого самі прагнуть. Люди, немає сумніву, у всі часи боялися правди, вони вигрібали нори в землі, щоб захиститися від її штормового вітру. А наше покоління відрізняється тим, що ми не риємо самі для себе нір, а живемо з комфортом у виготовлених раніше сховах.

Лікар прагне переконати мене у своїй правоті. Робити нічого. Я кажу «гаразд» і обіцяю поміркувати над цим. Однак я не зможу повернутися туди, де перебуває зараз ця людина; вбрання яке я носив замолу, зараз вже не налазить на мене.

* * *

Після нашої позавчорашньої розмови лікар не виявляє бажання ще раз прогулятися зі мною мانیцями. Він викладає в університеті і любить, коли до нього звертаються «пане професор». Дівчина-Полум'я сьогодні виказала мені цю таємницю, коли я чекав у кабінеті, й віднині саме так я звертатимуся до нього, адже наша приязнь що не день зростає. Сьогодні я вже остаточно переконався, що моє перше враження про нього було помилковим. Виявляється, він мислить! Лікар також одвик від свого бадьорого «Ну, як ми себе почуваємо сьогодні?»; натомість він тепер підсовує мені коробку з сигаретами і каже: «Будь ласка!».

Я запитую: «Продовжувати?» — І лікар відповідає, що коли в мене є бажання, він охоче слухатиме.

— Отже, я почав бити в літаври й кривлятися, і, щиро кажучи, робота давалася мені легко; я з задоволенням, а інколи навіть із жалем згадую про ті часи. Моїм колегам начебто сподобалося, з яким натхненням я, початківець, брався за діло. В усякому разі, другого дня, коли ми сні-

дали в директоровому фургоні, хазяйка сказала мені: «Пелехатий, а з тебе добрий блазень. На щось інше ти навряд чи здатний, але це в тебе виходить здорово!»

От бачите, пане професор, звичайна собі жінка, а вміє так розпізнавати людей; і хоч тоді я дуже пишався похвалою (а надто тому, що її підтримала вродлива дівчина), я ніби не зрозумів, чи, вірніш, навмисне не звернув уваги на той осуд, що бринів у її похвалі. Потім я ще часто згадував сказане нею. І чим більше я розмірковував, тим ясніше ставало мені, що ця добра жінка мала рацію. Можливо, саме про це і ви хочете дізнатися, заради цього тримаєте мене тут, годуете, обстежуєте, як це у вас називається, із міною світської людини слухаєте мою безглузду історію. Я — блазень, і моє життя — саме блазнювання. Ну що, продовжувати? Якщо бажаєте, я готовий. Але я вас попередив. Ця жінка за кілька годин угледіла те, чого ви з усіма вашими тестами й професійною проникливістю не можете встановити ось уже кілька тижнів. А скінчиться усе це тим, що ви все одно визнаєте її правоту.

Отож гарна дівчина, яку всі називали Бі-йя, підтримала пані директоршу і, усміхнувшись, глянула на мене. Її очі, оті лагідні зелені очі, здавалось, позирали на світ і на все, що діялося в ньому, звідкись здалеку і ніби крізь серпанок смутку.

— Авжеж,— сказала вона, доївши бутерброд,— я страх як сміялася, коли він удавав Стефана, тягаючи ланцюги по сцені.

Після сніданку, тільки-но я вийшов з фургона, металник ножів підбіг до мене й ухопив за плече.

— Гей ти,— гукнув він,— стережись, Бі-йя належить мені! Ти знаєш, на що я здатний. Колись я пришпилю тебе до дерева!

Я відповів, що матиму це на увазі, але заледве він відійшов, як до мене наблизився Стефан.

— Він тільки дзєволить! Я йому в вічі кажу: ти — нікчемна, паршива морда! Нічого не бійся, а якщо потрапиш у скрутне становище, гукни мене, я з ним швидко вповаюся.

Добре йому говорити. На зайця виття гієни наганяє такий самий жах, як і рикання лева. А я — заєць. І хоч я щиро захоплююся героями, у мене немає нічого спільного з ними. Тому мене не дуже приваблювала перспектива відкрито піддатися царям дівочої вроди і, виставляючи наперед свої кращі риси, добиватися Бі-йїної прихильності, завойовувати її симпатію і зрештою — любов. Звичайно, в такий спосіб я змусив би металника ножів показати, наскільки серйозною була його погроза, чи не просто дзєволить він, як це запевняв Стефан. Але зважаючи на те, що експеримент мав бути

проведений на мені, цього разу я вирішив відмовитися від пошуків істини.

І все ж я кохав Бі-йю. Мені подобається, пане професор, коли ви посміхаєтесь одними куточками губів. Це приязна, захоплива, поблажлива і скептична посмішка. О, я знаю, кожен гадає, що незмірна любов і всепоглинаючий біль випали тільки на його долю; але я мушу признатися, що завжди спостерігав за палахкотливим полум'ям своєї пристрасті з недовірою. Неземне блаженство і пекельні страждання, вся ота винятковість почуття недоступні для мене. Якщо хочете знати, моя любов завжди мала запасний вихід.

Фургон, у якому мешкали Бі-йя, Стефан, металник ножів і я, був маленький і неймовірно тісний. Передня половина фургона, відгороджена білою шторою із штучного волокна, була відведена для Бі-йї. В неї там було досить місця, щоб випрати білизну й розмістити різні флакончики. А в нашій половині між складеними один на один ящиками й валізами лишалося так мало місця, що до своїх постелей ми протискувалися боком.

Самотужки залазити у свій гамак, прив'язаний кінцями до стелі фургона, я навчився лише тоді, коли опанував деякі акробатичні прийоми. Спершу ж мене піднімав Стефан, що спав якраз піді мною. Він це робив без помітного напруження, так наче ставив на полицю книжку. Коли траплялося, що в своєму гамаку, який нагадував роздерту вповожд шкуринку банана (іншого місця для мене у фургоні не було), я перевертався на спину, мене так стискала мотузками, що вранці на руках і стегнах залишалися відбитки сітки і ямки од вузлів. Поруч зі мною спав металник ножів (зовсім близько — ледь витягнувши руку з гамака, я міг доторкнутись до нього) і без упину палив сигарети, поки Стефан починав кашляти й гримав:

— Ей там, угорі, облиш чадити!

В передній частині фургона при тьмяному світлі лампи поралася Бі-йя, і крізь завісу ми могли спостерігати за нею, наче за руками китайських тіней: як вона розчісувала волосся, як роздзягалась (а надто, коли знімала панчохи), як, вдягнувши нічну сорочку, лягала в ліжко і, нарешті, гасила світло. Рухи чарівної крихітки були такі граціозні, що я був у захопленні від цього видовища і, дивлячись на обриси її голого тіла, прагнув обняти її.

Отже довкола нас майже не було вільного простору. Я скро призвичаївся і, опиняючись у гамаку, вже не підводив голови, щоб не торохнутися об склепистий дах фургона. Першого ж ранку я добре придивився, як металник ножів, перевернувшись на бік, виплигнув із свого гамака на

підлогу, і проробив те саме, прагнучи якнайшвидше звільнитися від принизливої безпорадності й залежності від Стефана, що виконував роль моєї няньки.

Ще шість днів пробули ми в цьому містечку, а потім рушили далі. Не встиг останній глядач вийти з балагана, як ми заходилися згортати шатро. Про цей вечір після останньої вистави тут почали заздалегідь говорити, як про велику подію. Особливо ж хазяїн невтомно пояснював, що кому належить робити, щоб якнайшвидше впоратися. На світанні ми мали вирушити в путь і ще до обіду встановити балаган на новому місці й приготуватися до першої вистави. На мою долю випало, сидячи вгорі на перекладині, опустити, а потім згорнути шатро, в чому мені допомагав з одного боку металенький ніж, а з другого — Стефан. Бійя виносила на вулицю лавки, а хазяїн складав їх у наш фургон, до того вже захарачений, що одна тільки Бійя могла тепер протиснутися до свого ліжка, перелізши через два ряди сидінь. «Одну ніч можна якось перебути. Ми завжди так переїжджаємо», — пояснив мені хазяїн. Його дружина, спостерігаючи за метушнею, спокійно палила сигарети.

Справились ми з роботою завчасно; обидва фургони з'єднали і причепили до трактора, за кермом якого вмовився старий, а поруч нього — металенький ніж, щоб поперемінно вести трактор. Я сидів у дверях фургона, зачинити які було неможливо. Підійшла Бійя і незабаром після неї Стефан.

— Я стомився, піду десь приляжу всередині. — Силак лягнув мене по плечу і додав: — Молодець, не буду вам заважати.

Я відчув на собі допитливий погляд Бійї і весь зашарівся.

Коли фургони рушили з місця, я підвівся і сказав:

— Спробую розчистити для вас містечко, де б ви могли поспати.

Але Бійя заперечила:

— Не треба, я хочу ще викурити сигарету.

Вона сіла поруч зі мною, наші ноги гойдалися, коли фургон підкидало на вибоїнах дороги, і ми мовчки вдивлялися в темряву ночі. Трохи згодом почулося спокійне дихання Стефана, і тоді я, поборовши ніяковість, зважився, нарешті, промовити:

— Завтра ви будете дуже стомлені.

Бійя кинула недопалок на дорогу і відповіла:

— Я завжди стомлена.

Якийсь час ми знову помовчали; коли-неколи темряву прорізували фари автомобіля, і поки машина обганяла наш повільний поїзд, ми сиділи засліплені світлом.

— Вам тут подобається? — запитала Бійя, і я відповів:

— Егеж.

— Дивна, ви, одначе, людина!

— Чому?

— Як може подобатися таке життя?!

Я сказав, що воно мене цілком задовольняє, поки трупа мандруватиме на південь, і потім розповів їй про свій намір. Не так детально, як вам, пане професор, але вона з першого ж натяку розуміла все, що я мав на думці. Це була чудова жінка, і я кохав її. (Я щойно подумав, що і досі кохаю її.) Закінчивши розповідь, я спитав:

— Можете ви це збагнути?

Вона кивнула.

— Авжеж. І я мріяла.

— Про море?

— Ні. Не в тім річ. Я мріяла про те, щоб покинути все й піти світ за очі. Без певної мети і жодних сподівань. Навіщо знати, куди ти йдеш. Досить того, що певний етап пройдено, що ти залишив щось позад себе.

Я поцікавився, чому таким осоружним здається їй життя в балагані. Вона здивувалась, невже її робота може видатися приємною? Згадавши про блискучі ножі, я спитав:

— Чому ви не підете звідси?

— А далі що? Кому я потрібна? — Я поглянув на неї, обличчя її було непорушне й бліде у місячному сяйві.

— Ви дуже гарна.

Бійя навіть не посміхнулась.

— Невже? — тільки й мовила вона.

Тієї місячної ночі я не поцілував її, сталося це пізніше.

— Коли ти підеш від нас, — сказала вона після першого поцілунку, — ти забудеш мене, так воно і повинно бути. Але коли ти станеш біля моря й дивитимешся на воду, і не матимеш нічого позад себе, і нічого попереду, і ніякої більше мети, а тільки море, пісок і небо, — тоді ти згадаєш про мене!

Минуло два тижні. Якось уночі я лежав у своєму гамаку й, засинаючи, дивився на Бійю, що по той бік завіски розчісувала своє волосся. Враз металенький ніж підхопився зі свого місця і вдарив мене кулаком в обличчя.

— Ах ти ж, негіднику! — загорлав він. — Нарешті я застукав тебе на гарячому! Заплющ очі, мерзотнику!.. Бо я допоможу тобі їх заплющити!

Він переліз на мій гамак, навалився на мене, впершись спиною у дах, і заходився гамселити мене обома кулаками. Я не мав змоги захищатися, не міг навіть визволити рук, і коли б не прокинувся на той час Стефан, все це погано б скінчилося. Він стягнув металенького ножа униз, і, тримаючи його лівою рукою поперед себе в повітрі, правицею повільно й обережно стискав його горлянку. Потому він прошептів:

— Якщо ти ще хоч раз, один-єдиний раз зачепиш Пелехатого, я скручу тобі в'язи!

Провалитися мені на цьому місці, якщо я не зроблю цього.

Біля занавіски стояла Бійя і посміхалась до мене.

Відтоді ми з Стефаном заприятелювали ще більше. Йому здавалось, що я — освічена людина, а перед освітою він просто благоговів.

— І все-таки,— казав він, коли ми, лежачи на своїх місцях, балакали про життя-буття,— ти багато чого знаєш. Адже ти вчився, і, скажу тобі, вірно робив. А я не вчився, і хто я?!

— А я хто?

Але він заперечував:

— О, ти маєш великі знання. Ти ще піднімешся на самий верх. Коли б я, наприклад, хоч трохи повчився замолоду, я вже давно був би сам собі пан і бог.

— А чим ти займався раніше?

— Старим залізом, ганчір'ям... В цьому я найкраще тямлю і зараз.

Коли я порадив йому розпочати якесь діло, він заперечив, мовляв, для цього треба краще вміти рахувати і хоч трохи тямити бухгалтерську справу. Зненацька Стефан спитав:

— А ти знаєш бухгалтерську справу?

Я відповів, що трохи знаю, і з тої миті, видно, ще вище піднявся в його очах. «А бодай вам заціпило, я хочу спати!» — вилаявся металник ножів, але Стефан, навіть не глянувши в його бік, стусонув його знизу по спині й промовив.

— Заткни пельку! Може, й ти щось тямеш у бухгалтерії? Ти піднімешся на самий верх,— сказав він мені після цього,— згадаєш мої слова! Мабуть, бухгалтерія — важка справа, чи не так? Зате шовечора тобі стає ясно, які в тебе прибутки і які видатки; це справді чудово!

Я пояснив, що завдяки бухгалтерії можна багато дечого побачити, скажімо, чи не надто дорого ти щось купуєш і таке інше.

Про бухгалтерію Стефан повсякчас говорив, як про якесь чудо. Подумати тільки, дивувався силак, вона ґрунтується лише на числах, самі лише числа й більш нічого!

Кілька вечорів підряд ми пробалакали із Стефаном про бухгалтерію, якою він так захоплювався, а коли в серпні трупа повернула на схід країни, я залишив її; на цьому урвалася поетична сторінка мого життя. Будь ласка, пане професор, запитуйте, коли маєте бажання. Чи не бачив я відтоді хоч раз Бійю? Ні. Але, я вже сказав про це, кохаю її й дотепер. Хто знає, може, побачивши море, я піду шукати її. Все ж таки це була б якась певна мета, яку я мав би здійснити.

Загалом я людина миролюбна і в суперечки вступаю неохоче. А надто не люблю я сперечатися про думки і погляди, бо це майже нічого не дає. І ніяк не можу втямити, чому людина не має права мандрувати шляхами життя згідно із своїми уподобаннями, чому я мушу нав'язувати комусь свої переконання. Навіть коли ми обоє помиляємось, хіба це має якесь значення?! Мене це тим більше дивує, що розмова з професором викликає безліч заперечень, і я жадібно чекаю, коли він докінчить свою явно доморослу і, як на мене, безглузду думку, щоб заперечити йому. І до того ж мені абсолютно ясно, що він так само не уважно стежить за моїми думками, як я за його, і що наші міркування, по суті, повисають у повітрі. Часом, коли я говорю, мені зненацька спадає на думку, що я потону в пишномовних формулюваннях і насолоджуюсь облудною мудрістю власних висловлювань. Але найгірше є те, що, як правило, це зовсім не мої думки! Я дещо читав і з книжок нахапався різних поверхових знань, а ці кимось іншим зварені жалюгідні шматки лише приправив несмачним соусом — можливо, лиш кількома влучними словами,— а потім іще дивуюсь, чому це нікому не смакує.

Ось і сьогодні, чекаючи лікаря (рудоволосої дівчини в кімнаті не було), я з нудьги заходився читати назви книжок. Лікар, безперечно, офіцер: на полицях стояло безліч військових книг — мемуари американських генералів тощо. Я саме перегортав сторінки одного з томів, коли до кімнати ввійшов професор.

— Ага, то ви любите книжки? — він поглянув на назву і додав: — Ви цю читали?

Я відповів, що ні.

— А слід! Охоче позику вам книжку.

Я заперечив, що зараз у мене не лежить душа до читання, а це — чималенький том. Тоді лікар сказав:

— Я певен, що коли б ви уважно прочитали цю книжку, то збагнули б фальш і однобічність ваших поглядів на багато речей (і, зокрема, на військові справи).

І тут я знову не стримався:

— Не все, що переконує,— істина. (Ось іще один кусень, зготовлений кимось іншим, який я завжди тягаю за собою і при нагоді випльовую, як хворий на сухоти потай випльовує свої мокротини). Припустімо, що я хворий — а чому я мушу бути винятком? — хворий, якого точить вірус нашого часу: влучне слово! Інші, звичайно, в цьому відношенні не кращі за мене, а багато є ще гірших, і саме ними я захоплююсь. Вони, принаймні, не полемізують із запозиченими в когось думками, їм і за вухом не

свердлить: виріс виставлений ними на продаж овоч на їх власному чи на чужому городі. Все, зрештою, залежить тільки від того, чи він зріс на твердому ґрунті чи на пухкій ниві. Навіть прекрасна троянда стає бур'яном, якщо вона зацвіте на картопляній грядці.

Іншим добре: при розмові їм не треба повсякчас стояти поруч із самим собою, прислухатися до власних слів і хитати головою над власними дуросщами. Ні, останнім часом я зовсім незадоволений собою. І передусім, мабуть, тому, що відчуваю, як у розмовах з лікарем поступово втрачаю спокій і, разом з тим, колишню байдужість. І, природно, свою перевагу! Чому я більш не можу, як це було спочатку, просто всміхнутись і відповісти: «Егеж, ви, очевидно, маєте рацію, я поміркую над цим»? Чому я дозволяю втягувати себе в дискусії? Чому я маю обстоювати свої думки (або ж те, що видаю за власні думки)? Хіба мені й так не ясно, що своїми аргументами я неспроможний переконати співрозмовника? Такої безглуздої самовпевненості я позбувся вже давно, і не лише щодо нього. Правда, раніше, коли я ще був зовсім юний, часом я пробував декого переконувати; але минали роки, і я пересвідчився, що жодна людина не сприйме нової думки, якщо тільки ця думка не вигідна або не корисна для неї самої.

Отож я знову поставив книжку на полицю, і ми посідали на свої звичні місця. Дошлє і досі. Після двох тижнів негоди значно похолоднішало. Вікна зачинені, галас низу сюди не долинає. Нам обом дають насолоду наші розмови, та й що може бути зараз приємніше, ніж отак побалакати про політику? Лікар, само собою, вважає, що все йде гаразд, а я заперечую. Він каже, що ідеальної держави взагалі не може бути, але демократія — це така форма державності, за якої живеться найкраще, при якій особистість користується якнайбільшою свободою. Він, звичайно, знає, що повної свободи не може бути, але в нас, принаймні, є змога діяти й думати, як тобі заманеться.

Я заперечую:

— Ні, це не зовсім так. Хіба можу я піти звідси?

Лікар відповідає, що свобода, певна річ, можлива тільки в рамках закону, на злочинця вона не поширюється. Це вже досить сміливе й самовпевнене твердження, але я запитую в нього, чи вчинив я щось несправедливе. Тоді він пояснює, що мене, буцімто, не ув'язнили, а лише затримали для обстеження. Як на мене, то різниця між ув'язненням і затриманням надто делікатна, і я кажу йому про це. Я кажу йому також, що не таке-то вже й велике у нас право гово-

рити, що в тебе на думці. Він змушений погодитися зі мною, але зауважує, що при диктатурі було б іще гірше. (Так, нібито я захищаю диктатуру! Адже коли я кажу, що ця річ не блакитна, я зовсім не тверджу, що вона зелена). Тут він, мовляв, може спокійно займатися своєю роботою, може збудувати собі, коли завгодно і де йому здумається, будинок.

Ще б пак! І на додачу мати коханку! В цьому то й уся суть: вони говорять про свободу, а думають лиш про власні жалюгідні свободи, яких, до того ж, часто позбавляють інших людей. Так нібито свобода — це пиріг, від якого кожен може відкряяти собі скибочку! Нібито свобода — це стан або, краще, форма суспільного буття, що запроваджується за допомогою наказів. Я кажу професорові, що свобода — не стан, а надія, ніжна, як світло найвранішнього світання. І, передусім, я просив би його не плутати свободу з вигодами. Якщо людину тримати протягом років прикутою ланцюгами в підземеллі, а потім одного дня зняти з неї кайдани, перевести до світлої камери й дозволити щодня виходити прогулятися на' тюремне подвір'я, вона теж відчує себе вільною. Принаймні на якусь мить, поки туга не спалахне в душі з новою силою.

Він не розуміє моїх слів; та й хіба можливо пояснити те, що не пояснюється?! Зрештою, це не так уже й важливо; суттєвішим мені здається те, що під час своєї промови я ніби сидів десь поруч, слухав себе і міркував: чи все, про що я так нескладно й велеловно говорю, — мої власні думки, чи, може, вони теж десь вичитані? Я не знаходжу відповіді, але припускаю, що хтось придивав усе це до мене.

Лікаря мої слова не збентежили — заледве я скінчив, як він стартує вичерпною доповіддю; зненацька мене знову охоплює втома і відчуття порожнечі, які завжди огортають мене незабаром після початку розмови з ним. Поки він патякає на різні теми, переважно ж про політику, я по-дружньому всміхаюсь і вряди-годи киваю головою. Я його майже не слухаю і в душі зловтішаюся. У такий спосіб я помщаюся йому за те, що кілька хвилин тому він не слухав, а тільки дивився на мене. Дві-три фрази, які я таки вловив з його промови, остаточно впевнюють мене, що він, як і більшість людей, свої політичні переконання придбав у готовому вигляді, наче пальто з пристібним хутряним підбоем на випадок холодної й похмурої погоди.

— Цю розмову, — лікар відкашлюється, — принагідно продовжимо у мене вдома. З вами хоче познайомитися моя дружина. Якщо ви матимете бажання, колись після ве-

чері я заберу вас до себе. Це недалеко, усього кілька хвилин автомобілем.

Я даю згоду, зауваживши, що мені теж буде приємно засвідчити свою пошану його дружині. Можливо, я побачу й дітей.

— Ви любите дітей? — запитує він, а я відповідаю, що про це, власне, ніколи не думав, хоч мені і здається, що можна було б сказати: покажи мені своїх дітей, і я скажу, хто ти!

* * *

— Стояв теплий, сухий вересень. Відтоді, як я залишив труп, а передусім — Бійю, мене не полишало відчуття самотності. Я сходив уздовж і поперек країну, і ніщо не давало мені радості: ні її луки, ні хмаринки, що пропливали наді мною, ні дорога, яка мала привести мене до моря. Часто серед білого дня я простягався десь біля потоку й годинами дивився в його синю глибочину, нічого не бачачи.

Згодом мій стан почав турбувати мене, і хоч я твердив сам собі, що мушу довести до кінця мандрівку, якщо хочу коли-небудь знайти спокій і вдоволення, бажання побачити море поблякло, і натомість прагнення бути поряд з Бійєю щодалі сильнішало. Поки що я опирався спокусі, хоч мені й було ясно, що надовго мене не вистачить.

У цьому скрутному становищі мені на допомогу прийшов випадок. Я знаю, пане професор, ви не любите слова «випадок». Замініть його, не вагаючись, на «провидіння»; в таких речах я не дріб'язковий.

Одної ночі, — я брів, куди очі світять, — біля підніжжя пологого схилу, по якому пролягла дорога, перед моїми очима відкрилось тихе, затишне містечко. Світилися вікна, яскраво сяяла вогнями Головна вулиця, а осторонь від неї в темряві ночі мерехтіли поодинокі ліхтарі. Я подумав, що вранці тут можна було б підшукати якусь роботу на кілька днів — адже мої грошові запаси вичерпувались; і я вклався спати під першою-ліпшою яблунею. Якийсь час я дивився на зорі, потім повернувся на бік, і ласкавий образ Бії супроводжував мій сон. І от з цього сну все й почалося. Я вже раз казав про свої сни. Але те, що привело мене кінцем кінцем до вас, у божевільню, почалося саме під тією яблунею. Я бачив сон. Який? Стривайте, пане професор, стривайте! Коли невропатологу натякнеш про сон, йому так само кортить почути його, як дитині — цікаву казку.

Мені приснилося, ніби на мій лотерейний білет припав головний виграш. В цьому, певна річ, нема нічого незвичайного, такий сон не раз за життя бачить кожен батько сімейства. Буцімто я стою у величезній залі, так заповненій людьми, що ніде й яблу-

ку впасти. Люди галасують і щось вигукують. Попереду на сцені стоїть велика блискачча куля, з якої дівчинка (одягнена у занадто коротеньку спідничку) виймає білі кульки з чорними цифрами на них. Хтось голосно називає цифри, і це викликає неймовірне збудження серед присутніх. Якийсь серйозний, майже похмурий на вигляд чоловік у фракку пише їх потім на дошці. Коли були написані дві перші цифри, а саме: три і нуль, я враз збагнув, що матиму найбільший виграш. Дарма, що я не знав номера свого білета і не міг навіть пригадати, чи взагалі коли-небудь купував його. В цю мить усе померхло перед тим фактом, що на сцені цифра за цифрою мав скластися мій номер! Я нахилився до сусіда. «Яка сума виграшу?» — спитав я.

Якусь мить чоловік з недовірою дивився на мене, потім прошепотів: «Мільйон мільярдів! Але поки що нікому анічирк. Всі гадають що мільярд мільйонів».

Я зрадів. На ці гроші можна було здорово захити. Тимчасом похмурий пан старанно виводив цифру за цифрою, поки не написав увесь номер: 301530. Потім він заклав пальці у рот, свиснув, і відразу ж запала глибока тиша. Добродій вигукнув: «Цей номер виграв! Власника білета прошу на сцену, щоб я міг виплатити йому гроші!»

Я підвівся. Люди в залі шаленіли. Чоловіки підкидали вгору свої капелюхи й цівки і кричали «ура», жінки верещали й обнімалися, а діти, користавшись із загальних радощів, вилазили на стільці й ліпили до волосся дорослих жувальну гумку. Спокійною ходою підійшов я до сцени і вручив понурому панові старий трамвайний квиток. Здивовано поглянувши на папірець, він запитав: «Іншого у вас немає?»

Коли я відповів, що немає, він мовив: «Ну, тоді й цього досить». Потім він представив мене присутнім, що зовсім очманіли від захоплення, як власника виграшу. В глибині сцени враз з'явилися два відкриті товарні вагони з банкнотами, і похмурий добродій попросив мене виголосити коротеньку промову. На мить я завагався; натовп вирував, чоловіки гамселили один одного стільцями, а маленька дівчинка, яка незадовго до цього скромно витягувала кулі, укусила мене за литку. Отож я підійшов до мікрофона і почав говорити... Я сказав, що це дивовижне число: на початку і в кінці по тридцять, а посередині рівно половина. І що коли як слід подумати, то стає очевидно, що воно було б таке саме, якби написати його задом наперед і таке інше. Після кожної фрази натовп вибухав могутнім «браво», від чого з вікон повилітали всі шибки.

Нарешті галас став просто нестерпний, і я прокинувся. Стояв ясний день. Десь зовсім недалеко лунали вигуки «браво».

Я злякано схопився на рівні і лиш тепер помітив, що спав біля тенісного корту, відділений від нього тільки кущами. Там саме відбувалась, очевидно, дуже цікава гра. Мабуть, була неділя (для мене особисто назви днів втратили будь-який сенс, адже вони не повертали мене до Бійї), бо навколо корту юрмилися глядачі. Заледве я отямився від першого здивування, як чоловік, що вмовився на високому стільчику посеред корту, вигукнув: «Тридцять — п'ятнадцять». «Тридцять — п'ятнадцять», повторив я про себе. Щось ніби знайоме — і тут я пригадав свій сон. Дивно, подумав я, щойно мені приснилося число, і не встиг я прочухатись, як хтось його вигукне. Хоч я й не дуже забобонний, але записав його собі в блокнот. Всі ми, зрештою, не такі розсудливі, як удаємо з себе, і я вирішив, тільки-но десь натраплю на лотерею, придбати собі, якщо матиму гроші, кілька білетів.

* * *

Наблизившись до перших будиночків, я одразу ж відчув, що потрапив до нудотного кубла. Це було звичайне містечко, перерізане навіпіл головною вулицею, якою так пишануться місцеві жителі; з перехрестям, куди після роботи сходить молодь, сподіваючись побачити щось чи почути якусь новину. Можливо, трапиться нещасний випадок або принаймні прочвалає, похитуючись, п'яний. Вам, безперечно, відомі такі містечка, вони є по всьому світі. Головна вулиця тут брукована, її тротуари високі, а будинки гнітючо-невиразні. Тут і універмаг, і бар з рулеткою. І повсюди — бездумний гонор і пихата нудотність крамарів. Вони об'єднані у «Товариство комерсантів Головної вулиці», і те, що робиться їхніми зусиллями, а часом і з допомогою місцевої інтелігенції, називається тут громадським життям міста.

Неділя — непідходящий день для пошуків роботи. Передусім я зазирнув, як це робив завжди, у двір до кількох господарів. І скрізь мені відмовили з отією зневагою, яку осілий житель виявляє до волоцюги. Коли я блукав вуличками, люди дивилися мені вслід і перешіптувалися; і я певен, що за годину все містечко вже знало, що на його вулицях з'явився заброда. Звісно, у своєму зім'ятому костюмі, в брудній сорочці і з розкуйовдженим волоссям (недарма колись мене прозвали Пелехатий) я мав не дуже повчальний вигляд для жителів містечка; сповнені відрадної впевненості у своїй близькості до бога, розміреною ходою вони поверталися з церкви додому.

Якраз перед полуднем мене затримав поліцей. Він заступив мені дорогу і, переконаний, що влаштовує приємне видовище для

платників податків (з полегшенням зітхнувши, вони дивилися, як мене заарештовують), запитав: «Ти що тут робиш?»

Я відповів, що поки що не роблю нічого, але буду вдячний, коли він підшукає для мене яке-небудь заняття з відповідною оплатою. Поліцей захопив мене за руку і, звертаючись скоріше до присутніх, ніж до мене, сказав: «Ходімо!» й привів мене в темне приміщення, де за письмовим столом сидів його колега. Таке траплялося зі мною вже не раз; здебільшого, спитавши хто я, звідки та з якою метою прибув у даний населений пункт, мене відпускали, наказавши негайно залишити містечко. Тут, як і завжди, мене розпитали про се, про те, а коли я пояснив, що шукаю тимчасової роботи, чоловік за письмовим столом мовив: «Я довідаюсь у Бабусі; можливо, він їй на щось знадобиться». Він набрав номер і когось повідомив, що мене затримали, коли я жебрачив, і що я вдаю, ніби шукаю роботи; чи не потрібен я, бува... Ні? Гарзд, про це він подбає.

Потім мене відпустили, запропонувавши якнайшвидше піти з міста і надалі вести пристойніший спосіб життя. Я хотів щось заперечити, але він перебив мене: «А тепер досить! З пройдисвітами у нас балачки короткі». Він, бідолаха, і гадки не мав, що коли згодом вітатиметься зі мною на вулиці, краска сорому zalиватиме йому лице від згадки про це зауваження.

Перш ніж рушити далі, я вирішив чогось поїсти на решту своїх грошей і на Головній вулиці зайшов у бар з рулеткою, низькими чотирикутними стільцями та мідним поруччям уздовж стойки. Тут сиділо кілька юнаків з дівчатами, за одним із столиків грали в карти, і на мене майже не звернули уваги. Я замовив собі чогось випити, й оскільки мене досить-таки здивувало, що тут поліцей отримує накази від якоїсь «Бабусі», поспитав у кельнера, хто вона така. Кельнер, жвавий хлопчина з обличчям розбишаки, враз припинив свою роботу, ніби злякавшись, і прошепотів: «А в чім річ? Щось трапилось?»

Я розповів йому все, як було, після чого він пояснив, що «Бабусею» тут називають стару, розбиту паралічем жінку, якій належить більша половина міста. Вона одна командує всіма справами. Щоправда, сам він ні разу її не бачив, так само як і решта молодих людей, бо вже багато років вона прикута до крісла. Однак «Бабуся» завжди поінформована про все, що діється в місті, і якнайсуворіше стежить за тим, щоб ніщо не робилося без її відома, а надто всупереч її волі.

Трохи згодом до бару зайшов іще один чоловік, він сів за мій столик і заходився читати газету. Час від часу, не підводячи

очей, він перекидався кількома словами з хазяїном бару, що сидів на стільчику за ка-сою. Зненацька чоловік зауважив: «Адже вчора відбувся розиграш. Мабуть, хтось, прокинувшись уранці, неждано-негадано став багатцем».

За столом припинили гру, бармен підвівся, і молоді люди, досі зайняті своїми дівчатами, теж насторожились. «Який номер виграв?» — поцікавився бармен, і тут — називайте це випадком чи провидінням — чоловік сказав: «Триста одна тисяча п'ятсот тридцять».

Навряд, щоб випадок? Скоріше веління долі, гадаєте ви? Ну, це вже ні, пане професор! Не могу повірити, щоб доля планувала такі дурниці й отак тонко все влаштувала. Дивно — гаразд, з цим я згоден. Просто чудасія! І все ж провидіння до цього непричетне. Раз я живу, в мене повинна бути якась доля, і чому якась інша, а не саме ця? Але говорити про якесь веління, про таємниче скерування і плани долі — це вже занадто. Адже в такому разі слід було б припустити, що чиясь вища воля керувала мною не лише тоді, коли я вкладався спати біля тенісного корту, але й значно раніше, коли я залишив Бійю, або ще давніше, коли розпрощався із своєю нареченою! Тільки куди в такому разі зникає таємнича взаємодія між причиною і наслідком, раб-бом якої я є? І як усе це погодити з вашими високими поглядами на свободу?

Нещодавно я прочитав (між іншим, це дуже прогресивно з вашого боку, пане професор, дозволяти хворим читати щоденні газети), що якогось хлопчика, коли він їв яблуко, в горло вжалила оса. Бідне дитя вдавилось. Чи в даному випадку не занадто сміливо було б твердити про волю провидіння, до чого охоче вдаються добрі жінки, коли натрапляють на щось незбагненне? Варто лише усвідомити, що хлопчик мусив померти (причому такою жакхливою смертю — вже одне це підбурює мене проти вашого провидіння), як одразу починаєш міркувати про безконечний ряд передумов, необхідних для того, щоб хлопчик укусив яблуко саме в цей момент і якраз це, а не інше яблуко. Невже, скажімо, бджолу, котра сіла весною на яблуневу квітку і запліднила її, послало провидіння для того, щоб через сім місяців помер хлопчик? А якщо заглибитися ще далі в минуле, назад і назад, знову перед нами постане довга низка передумов, кожна з яких є наслідком попередньої, і так аж до утворення світу! А ще далі? Ні, краще вже не приплітати до нашої безглуздої діяльності провидіння, і давайте відвикнемо думати нібито ми — обранці або пасинки визначаючої долі. Ви не згодні? Воля, кажете ви, пізнається в силах природи? Згоден! Але ж цієї волі ми неспроможні

збагнути, і нашому вбогому розуму вона надто часто здається безглуздою.

Я пригадую один шкільний урок, що справив на мене глибоке й незабутнє враження. Наш учитель теж був переконаний, що провидіння (адже серед освічених людей просто «бог» не кажуть) піклується не тільки про нас, людей, а й про найдрібніших тварин, що для пізнання його намірів необхідне лише старання і точне спостереження. Він розповів нам історію про павука; я добре пам'ятаю її суть, хоч, може, й забув якісь деталі. Так от, живе собі павук, і одного дня він відкладає в пісок яєчка. Але спершу замазує їх місивом із слини й землі, що, підсихаючи, обертається на міцну, як цемент, масу. Яйця лежать у цій кулі, без неї їх поїли б мурашки. Досі все йде як слід. А далі настає чудо: павук гине, заледве відклавши яйця, отже з власного досвіду він не може знати, що на відкладені ним яйця зазіхають мурашки, не доживе він також і до того часу, коли вилупиться його малеча. Незважаючи на це, павук видовбує в кульці маленьку круглу виїмку, не настільки глибоку, щоб усередину могли вдертися мурашки, але таку, щоб, вилупившись з яєць, павучата могли впертися у протилежну стінку кулі і проламати собі вихід. Що спонукує павука, запитував нас тоді вчитель (а потім я сам не раз задавав собі це питання), робити цю кругленьку виїмку? Адже він не може знати, чи вирвуться на волю його діти, перш ніж помруть від задухи або від голоду? Що це, як не воля творця, який дає цим створінням можливість продовження роду? Чудово! Тільки я додам, що протягом мільйонів років на світ з'являлися і гинули тисячі видів павуків, які не подбали про круглі виїмки, або які клали свої яйця відразу на стіл мурахам. Мені здається, єдине, що є в цьому прикладі повчального, — це неймовірна щедрість (при абсолютній відсутності господарського планування), з якою природа знову і знову повторює свої творіння, щоб урятувати вид від його старих і новоявлених ворогів. Звісно, людина із своїми найсучаснішими засобами винищування щасливо добирається і до цього багатства; можна, наприклад, передбачити, що за допомогою радіолокації ми незабаром розшукаємо і винищимо усіх китів, полювання на яких уже й тепер обмежується. Про дрібніших тварин, яких ми з вами пожираємо або хутром яких прикрашаємо прив'ялі плечі підстаркуватих дам, — і говорити годі. Можна втішати себе лише надією, що, винищивши все довкола, ми пожиратимемо своїх найменших і найнікчемніших співгромадян на землі — мікробів. Гаразд, пане професор, можливо, ви маєте рацію; я помиляюсь. Але бог наділив мене здатністю радіти навіть із своїх помилок.

— Отже, чоловік прочитав номер 301530. Я, зрозуміло, аж підскачив на місці і вигукнув: «Що ви сказали?!» Потім витяг блокнот: справді, те саме число! Я був такий здивований і збентежений, що не зразу помітив, як довкола запала цілковита тиша. Коли я підвів голову, люди дивились на мене з боязкою пошаною. Мій сусід пробурмотів «вибачте» і трохи відсунувся.

Враз усі заметушилися; люди розраховувалися і квапливо виходили з бару. Чоловіки чемно знімали переді мною капелюхи й говорили «до побачення», дівчата по-дитячому всміхалися мені. Скоро я залишився єдиним клієнтом. До мене підійшов хазяїн.

— Гм,— озвався він,— вам здорово пощастило! Від усього серця поздоровляю вас.

— З чим, власне? — не розумів я.

— З головним виграшем, звичайно!

— Я нічого не виграв.

— Вірно,— підтримав він мене.— Про такі речі не варто дзвонити у всі дзвони. Боюсь тільки, чи не забагато свідків було при цьому. За годину новина облетить усе місто.

Я сказав, що мені буде прикро, коли всі повірять у цю нісенітницю. В мене не було жодного білета, отже про який виграш ідеться? Однак похитати його впевненість мені не вдалося.

— Тепер уже пізно,— мовив хазяїн,— чи не принести вам чогось попоїсти? Я відповів, що хоч мені й хочеться їсти, однак платити за вечерю немає чим. У відповідь він засміявся і запевнив, що мені про це нічого турбуватись, бо я ж — його гість. Мене це, природно, влаштовувало, і ми вдвох сіли за стіл. Хазяїн пригощав старанно, звелів принести ще одну пляшку, а потім заходився випитувати. Які в мене наміри, що я відчуваю (адже така несподіванка!) і чи довго пробуду в містечку.

Поступово в бар знову набилось повно людей, з їх обличчя я прочитав: уже знали. Я добряче хильнув після тривалої перерви і поступово почав входити в роль. Коли хазяїн побачив, що бар заповнився геть до останнього місця, настрої у нього став зовсім райдужний. Чимдалі приязнішою робилася і його посмішка. Він ляскав мене по плечу і так голосно сипав дотепами, що тільки його й було чути; часом він давав мені такого щирого стусана в бік, що кожен міг побачити, які ми з ним давні друзі.

Аж ось відчинилися двері, і до зали ввійшов проворний невисокий чоловічок із сивим розкуйовдженим волоссям, рішучою лінією носа і блискучими очима. Йому було щонайменше сімдесят, він трохи сутулився, але голос у нього був дзвінкий.

— Де він? Де він? Ага! Тут.— Чоловічок підійшов до мене.— Так ось ви який! Мені конче потрібно з вами поговорити, свідок бог, потрібно. І негайно!

Хазяїн відповів, що не буде діла, бо я ще майже нічого не їв і не допив навіть коньяку. Старий був явно схвилюваний, він заперечив, що на чарку більше, на чарку менше — це не має значення, а в нього, мовляв, надзвичайно важлива справа, з якою не можна зволікати, свідок бог, що не можна. Тоді я сказав, що ладен вислухати його, але старий заявив, що в барі надто людно і попросив вийти з ним на вулицю. Мені так не хотілося вставати з-за столу, я не знаю нічого кориснішого для здоров'я, як можливість після тривалих злиднів хоч на мить відчутти себе багатим,— але маленький чоловічок так наполягав, і пошепки, і вголос, що я, зрештою, підвівся й пішов слідом за ним. Хазяїн провів нас до порога і, привітно махнувши рукою, крикнув мені навздогін:

— Повертайтеся, будь ласка, до мене.

На вулиці було темно, рвучкий теплий вітер гойдав ліхтарі. Мій попутник сказав, що він приїхав автомобілем, і, коли я не запе-

речую, ми побалакаємо у нього вдома. Я був трохи напідпитку й залюбки погодився:

— Звісно, вдома краще. Гадаю, у вас знайдеться щось випити?

Заледве я захопив дверцята, як машина рушила. Сидячи на самому краєчку сидіння, він тримався за руль обома руками, так наче обіймав кохану. Старий мовчав, тільки раз запитав:

— Ви вже були у Бабусі?

— Ні. З якої це речі? І взагалі, чого ви всі тут з глузду з'їхали з цією Бабусею, тільки й балачок, що про неї?!

Він їхав досить швидко, то різко гальмуючи на перехрестях, то знову натискаючи на повний газ, від чого я весь час хитався вперед і назад.

— Згодом,— відказав він,— коли ми будемо вдома, я вам усе поясню. В мене є для вас цікава пропозиція; свідок бог, є.

Старий жив на околиці міста, в гарньому будиночку, що, як і його хазяїн, був якийсь невеличкий. Через садову огорожу,— заввишки не більше, як півметра,— дорослому чоловікові, мабуть, легше було б переступити, ніж нахилитися, щоб відчинити хвірточку. Мій попутник, однак, проробив це з винятковою акуратністю, і, тільки-но ми ввійшли у двір, відразу ж замкнув її на замок.

Ми зайшли до кімнати, в якій панував страшенний безлад: скрізь порозкидані якісь плани, креслення, предмети туалету, посуд і книги. Щоб прибрати місцинку, він просто відсунув усе це вбік і зауважив:

— Отут я мешкаю. Хай вам буде відомо, що я старий парубок і живу сам. Я вже до цього розгардіяшу звик, свідок бог, звик! Поруч із цією кімнатою — майстерня, я покажу її вам пізніше.

Коли ми посідали, старий налив вина і одразу ж почав викладати свою пропозицію.

— Я прочув, що ви виграли головний виграш лотереї. Тому...

— Нічого подібного,— перебив я його.

І я розповів, як виникло це непорозуміння. Старий кілька разів провів рукою по своєму волоссю, й обличчя його освітілося посмішкою. До речі, посмішка в нього теж була досить своєрідна. Все його лице враз укрилося безладним мереживом зморщок. Він заплющив очі, й обличчя його прибрало бешкетливого виразу хлопчиська, який обмірковує якусь нову витівку.

— Але ж люди в барі, вони повірили в це, чи не так?

Я відповів, що марно силкувався перекопати хазяїна в тому, що трапилося непорозуміння.

— Чудово! — вигукнув він. — Просто грандіозно! Значно краще, ніж я сподівався; і тут старий розповів мені свою історію.

Він виготовляв фігурки садових гномів, і справи в нього йшли непогано. Його гномів охоче купували і на батьківщині, і в інших країнах, особливо в Америці — почасти за їх колоритність, але переважно за радісний вираз, якого він умів надавати їх обличчям. Протягом низки років йому, як кажуть, добре велося. Спочатку він сам працював у підвалі будиночка, але невдовзі спорудив майстерню, в якій було зайнято п'ятнадцять спеціалістів, так би мовити, гноморобів.

Зненацька попит на гномів припинився. Чи то їх витіснило телебачення, чи може, частіше стали лити влітку дощі, ясно було лиш одне — люди менше тепер приділяли уваги оздобленню своїх садів. І сталося це зовсім не тому, що знизилася якість гномів; вони були чудові і, як завжди, веселої вдачі.

Якось уночі, коли він заклопотано стояв біля вікна й дивився в залитий місячним сяйвом сад (прямо перед ним височів здоровенний гном, зображення якого прикрашало, наче герб, паперові бланки фірми), у нього сяйнула думка: гномам бракувало життя. Вони були зовсім непорушні і тому невдовзі набридали своїм власникам. Здавалося, що може бути простіше, як умонтувати механізм з пружиною? Але добре поміркувавши, мій незнайомиць відкинув цей найпростіший і найлегший план, що свідчило про його велику комерційну далекоглядність і усвідомлення ним відповідальності митця. Він правильно розмірковував, що в наш час люди надто інертні, щоб заводити щодня своїх гномів і щонайменше раз на тиждень змазувати механізм. Його пускатимуть у рух всього раз або двічі на рік, коли в гості приходитимуть діти. Механізм заіржавіє, а гном з іржавою пружиною всередині стане ще менш привабливим, аніж зовсім без неї.

І от, я не хочу зупинятися на деталях (мені маленький чоловічок послідовно описав кожний етап розвитку), він зважився нарешті на сміливий, прямо-таки карколомний крок — він задумав створити гнома майбутнього, з невеличкою губкою в шапці. Губка під час дощу мала набухати і приводити у рух механізм, який піднімав руки гнома. Заледве губка висихала, фігурка опускала руки.

Але саме в цей радісний момент його спіткала невдача: він накликав на себе гнів Бабусі якоюсь реплікою, що дійшла до її вух.

— Бабуся — зла жінка, — пояснив він, — і тут нічого не вдієш. У цьому місті, свідок бог, командує вона одна. Вона хоче, щоб я збанкрутував, а причина цього відома лише мені. От вона і стежить ревно за ходом моїх справ.

Ця Бабуся вирішила показати йому свою силу, коли він спробував позичити десь грошей для здійснення своєї ідеї. Йому скрізь відмовили, тому що ніхто, навіть місцеве відділення банку, не наважувався допомогти йому всупереч Бабусиній волі.

— Отакі-то мої справи,— пояснював він далі.— І ось з'являєтеся ви! Вас ніхто не знає, але всі гадають, що ви — багатій. Цього досить! Тепер вислухайте мою пропозицію: ви вступаєте до мене в пай, і я роблю вас своїм компаньйоном... Стривайте, стривайте! Дайте закінчити... У вас і в мене будуть однакові паї. Саме з вашою допомогою, свідок бог, я одержу гроші.

Я відповів, що все це — лише гра уяви, що я не маю ніяких грошей і ніхто не дасть мені в кредит навіть склянки пива; але він запевнив мене, що все буде гаразд, і я повинен допомогти йому.

— Завтра ми підемо до нотаріуса й підпишемо контракт. Потім у банк. Ні, вам зовсім не доведеться брехати, в цьому немає жодної потреби. Ви тільки мовчатимете. Все інше — це мій клопіт!

Я заперечив, що на мене чекає мандрівка і що я не можу зв'язувати себе словом, але він не зважив на мої аргументи.

— Ага, ось іще одне,— мовив він,— я старий і довго, мабуть, не протягну. Після мене все успадкуєте ви. І дім, і майстерню. У мене немає рідні, отож завтра я перепишу заповіт.

Мене охопила страшенна втома, й, кінець кінцем, я погодився. Він тут-таки дав мені грошей, щоб я купив собі нове вбрання, і повіз мене до готелю. Зустрітись ми домовились наступного дня, перед полуднем.

* * *

Таке вже літо у цих краях: кілька днів стоїть спека, а потім без упину переїщить дощ. Світ ніби тоне у воді.

Лікар кудись поїхав. Як сказала мені пізніше дівчина-Полум'я, — на якийсь міжнародний конгрес. Правду кажучи, я трохи пишаюся, що нашу країну представляє саме він. Свій обов'язок він виконає добре, за нього я абсолютний спокійний. Як може підвести часом зовнішність! Наш лікар — людина мисляча, зараз у мене вже немає ані найменшого сумніву! Два тижні лікаря не буде, і мені бракуватимете його. Я дуже звик до нього. Невже він не міг хоча б натякнути, що поїде кудись?! Адже останнім часом ми справді заприязнилися.

Тимчасом сьогодні я залицявся до Полум'я. Я сказав дівчині, що її чудове волосся нагадує розжарену лаву. Вона запитала, невже я нічого не бачу в ній, окрім волосся і колін, що тільки й мови про них.

— Бачу,— відповів я,— але в моєму становищі не личить про таке говорити. Однак перш ніж піти звідси, я будь-що занурю руки в ваше волосся.

— Глядіть не обещіться, моє волосся — це лава, не забувайте!

Дівчина, безперечно, знає, що вона гарна (щоправда, очі в неї трохи завеликі, але я вже звик). А тому я кажу їй, що вона розумна, може, саме вона того й не відає. Дівчина посміхається, і я продовжую:

— Я дав собі слово не захокуватись у вас.

— Охоче вам допомагатиму,— каже вона, але я відчуваю, що вона жартує.

Після полудня (і досі сіє дощ, правда, не такий сильний, як це було кілька днів тому) у мене відбулася розмова з Шукачем. Надворі довго гуляти не можна, нам це заборонено, та й немає великого бажання мокнути на цьому дрібному, млявому дощі, його майже не помітно й тільки чути, як він хлюпоче у водостоках. Ми сидимо в залі і, щоб якось утекти од власної дурості, час від часу обходимо попід стіною навколо будинку або пробираємось аж до сарая; та світ скрізь однаковий — старий і мокрий.

Косоокий незадоволений мною, бо я так і не вислухав розповіді Шукача. Недавно він зупинив мене й запитав:

— Ну, що ви скажете, юначе, про цю історію?

Довідавшись, що я і досі не знаю її, він, сильно скосивши очі, вигукнув:

— Вам, молодий чоловіче, потрібен щабель! Так, щабель! Не чіпляйтесь до мене. Я не щабель, а вершина!

Тому сьогодні я, нарешті, мав розмову з Шукачем; знайшовши його під однією з лавок, я підсів до нього. Він одразу ж почав просторікати. Дивна річ: люди тут говорять не так уже й безглуздо, як звичайно гадають. Тільки надто докладно про все оповідають і охоче відхиляються од теми (я також перейняв цю звичку).

Однак Шукач оповідав досить лаконічно і по-діловому. Насамперед він признався мені, що це не його власна, а батькова історія.

— Авжеж, авжеж,— почав він,— те, що робить мене таким невеселим — це не моя особиста справа. Зі мною такого не буває... Невже я видаюся вам божевільним?.. Ні?.. Мабуть, що ні... Отож воно і є, це сумно, мені бракує слів, щоб висловити, як це сумно. Ви тільки подумайте, любий пане, вдома у мене лишилась дружина і троє діток. Чудові дітки, всі троє... а батько тут! Що вони можуть сказати в школі?! І чим, скажіть на милість, чим усе це скінчиться? Ви, напевно, вже знаєте, любий пане, що я — сумний; але коли я думаю про жінку й діток, то ще більший сум огортає мене. Уявіть собі: ме-

не тримають у лікарні за те, що я сумний, а я сумний, бо не можу піти звідси!

— А що ви, власне, шукаєте?

— Оце і є історія мого батька. Я розповім її вам, і ви знаєте, чого я шукаю. Я абсолютно певен, що тут нічогосінько не знайду, адже воно лежить у нас вдома. Але оскільки я змушений тут сидіти, то краще вже де-небудь шукати, ніж ніде. Як вам здається? Втім, ви маєте освіту? І чи ви багато думаєте? Я не люблю балакати з неосвіченими людьми. Сам я думаю невпинно то про одне, то про інше. Зараз я обмірковую дуже складне питання, вже давно обмірковую. Знаєте яке? Хочете довідатись?.. Я думаю про чоловіка на місяці... І я говорю цілком нормально, як ви маєте змогу переконатись. Абсолютно нормально, без жодних ознак божевільня! Коли я хочу, то поєдную слова у надзвичайно красиві фрази. І довгі! Це дає мені величезну насолоду; часом, коли журба залишає мене, я складаю сам для себе довгі-предовгі фрази. Я вже друкувався у нашій газеті, тобто в газеті того містечка, в якому я жив. Це було тоді, коли автомобіль задавив м'ясникового собаку. Тоді я написав для газети цілу сторінку. Ви навіть не уявляєте собі, як це важко: цілу сторінку про собаку, та ще й дохлого; про нього, наприклад, не можна сказати, що він гавкає і таке подібне. Надрукували, звісно, не все, але мені це байдуже. До речі, я оповідаю вам про це лиш для того, щоб ви зрозуміли, що, скажімо, про свого батька я зміг би говорити цілий день.

Я сказав, що в нас, мабуть, не знайдеться для цього стільки часу, і він зі мною погодився.

— Авжеж ні, я тільки хотів вам показати, що я не божевільний, а лише сумний. Ціла сторінка про дохлого собаку! Після мене більше ніхто так не писав. А знаєте, про що я напишу, коли вийду звідси?.. Ні?.. Я напишу довге оповідання. Про що? Та ні про що, абсолютно ні про що, просто оповідання. Певна річ, це буде ще важче зробити, але я не боюсь, я — добрий писака. Мені здаюбляється найкрасивіші слова, і багато їх я вже записав, наприклад: «Філадельфія», «чарівний», «отутечки», «радіола». Коли вам спаде якесь на думку, скажіть, будь ласка, мені, я збираю красиві слова.

— Гарзд, я пам'ятатиму про це, але розпочніть уже своє оповідання!

— Згода! Сядьте поруч мене, сюди, ще ближче. Голову, будь ласка, засуньте під лавку... Отак добре. Ви, мабуть, не повірите мені, що я пишу й вірші? Саме так, я часто складаю вірші, і завжди сумні. Сьогодні я вже видумав два рядки, звісно, їх іще треба відшліфувати, та ось послухайте:

Горішина й мандоліна

Їдуть весело в машині.

Вам сподобалося, правда? Авжеж, гарні вірші, і дуже ніжні... скажіть, ви нічого не помітили?.. ні?.. нічогосінько? Ах, любий пане, ви не поет, бо інакше у вас виник би той самий сумнів, що й у мене: а чи не... чи не краще замість мандоліни підібрати щось інше? Передусім я маю на увазі мандарини, можливо, вони краще пасуватимуть до настрою.

Я сказав, що мені особисто до вподоби і мандоліна.

— Обіцяю вам нічого не міняти,— заявив він,— але, з іншого боку (з іншого боку! Бачите, як я добираю звороти), постає питання, чи можуть мандоліни бути веселими. От бачите, навіть на такі дрібниці доводиться зважати, якщо ти справжній поет.

Схрестивши руки на грудях і закинувши назад голову, Косоокий стояв біля вікна й спостерігав за нами. Обличчя в нього було похмуре, борода відстовбурчилась. Я сказав Шукачеві, що, може, краще відкласти нашу розмову, бо я втомився сидіти в такому незручному положенні під лавкою, але він мене не відпустив.

— Ні,— прошепотів Шукач,— зараз я почну. Обережно, за нами стежать! Ворог! Отже, я почну оповідати про мого батька, хоч немало знаю і про діда. Ще раз нагадую, це батькова історія! Його звали Яном. Чому саме так, мені невідомо. Мій батько колись був молодий і нежонатий. Він багато пив і нічого не робив. Про це він мені сам розказував, отже можна вірити. Він працював так мало, а пив так багато, що всі люди називали його «п'яниця Ян». Це теж сумно. Він виконував найрізноманітнішу роботу, але коли приходив за грішми, селяни розплачувалися пляшкою горілки. За горілку батько ладен був робити що завгодно, про це він мені теж сам казав.

Одного дня якийсь селянин гукнув його: «Гей, Яне, на вигоні понад потоком стоїть пень — викорчуй його. Коли ти це зробиш, я дам тобі те-то й те-то і пляшку горілки на додачу». Мій батько попросив дати горілку одразу, але селянин сказав: «Зараз ні, а після того, як усе зробиш».

Оскільки мого батька мучила спрага, а горілки не було ані краплі, він одразу ж узявся за роботу. І хоч наближалася ніч, він скинув на плечі лопату, сокиру, заступ і пілку й пішов уверх по струмку; спрага мучила його, але він корчував пень. Невдовзі зовсім стемніло, проте світив місяць, і батьку все було видно. Отак він копав, копав, аж поки зненацька не натрапив на щось тверде; то був великий круглий глечик із покришкою. Батько відклав убік заступа і сплюнув. Потім він сказав сам до себе, адже поблизу нікого не було: «Що воно

таке, хай йому чорт?», і зняв покришку. І тут він побачив, що глечик по вінця наповнений щирим золотом. Пробачте, любий пане, але коли я про це думаю, у мене на очі завжди навертаються сльози. Мій батько сів, поставив глечика між коліна і не міг відвести очей від золота. Спочатку він абсолютно ні про що не думав, лише кілька разів сплюнув, але згодом вирішив: «Треба дізнатися, чого воно варте». Відставивши глечика вбік, батько викорчував пень. А коли настав ранок, він узяв один золотий, а глек закопав десь у іншому місці, якого ніхто, крім нього, не знав. Відтак пішов до селянина і сказав: «Робота зроблена». Селянин дав йому горілки й трохи грошей, а мій батько взяв це і подумав: «Дурний ти селяк. Ян куди багатіший за тебе». Проте вголос нічого не сказав, тому що батько був дуже хитрий, як ви зараз і самі матимете нагоду пересвідчитися. Він довів усе діло до кінця, навіть не пригубивши горілки, як не мучила його спрага. Потім рушив пішки в сусіднє місто до одного чоловіка, який розумівся на золоті, й запитав його: «Чого вартий цей золотий?»

Чоловік, поглянувши на золотий, назвав таку суму, що батько одразу ж запропонував купити монету. Того дня у нього було стільки грошей в кишені, як ніколи досі, але це було ніщо в порівнянні з золотом, закопаним у такому місці, про яке ніхто, крім нього, не знав. Він закопав скарб уже не на вигоні, понад струмком, а у відлюдному місці, де його знайти було зовсім неможливо.

Спершу батько подумав: сьогодні я добряче напрацювався, цілу ніч не спав, можна було б і напиться. Проте він цього не зробив, натомість пішов до іншого чоловіка, що тямив у законах, і запитав: «Кому належатиме золото, яке я знайду?» — «А де ти збираєшся шукати?» — перебив його чоловік. — «Наприклад, у руслі річки», — відповів мій батько. Це він сказав, щоб відвести очі й не прохопитися жодним словом про вигін чи оте глухе містечко, де лежав скарб. Тоді чоловік заявив, що скарб належатиме державі, мовляв, його не можна брати собі, якщо не хочеш бути покараним. Коли щось знайшов, мусиш негайно принести сюди, а він тимчасом перегляне закони, може, знайдеться нагода якусь частину залишити батькові. Батько вирішив нізачо цього не робити, але вголос сказав: «Гаразд, піду пошукаю скарб; коли знайду, то принесу сюди». Він заплатив, вийшов надвір і сів на лаву, хоч як йому не кортіло випити. На свіжому повітрі він довго роздумував і, нарешті, сказав сам до себе: «Так не годиться, Яне! Якщо ти знову хильнеш, у шинку потім хизуватимешся своїм скарбом. Я тебе знаю! Варто поставити пе-

ред тобою пляшку горілки, як ти викажеш, де заховане золото. Селяни сміятимуться з тебе, а ти назавжди залишишся п'яницею Яном».

Отак говорив сам до себе мій батько, і раптом йому стало ясно, що він мусить поводитися так, щоб нікому й на думку не спало, що він розбагатів. Спочатку він мало не занепав духом, бо яка ж користь від золота, коли його не можеш витрачати, але згодом усвідомив, що в нього лишився один-єдиний вихід: працювати і самому заробляти гроші, тоді він нікого не здивує, коли час від часу купуватиме якусь річ... Він повернувся в село і з нудьги почав працювати. Напрацювавшись удень, надвечір він стомлювався і рано вкладався спати. «Що сталося, Яне?— дивувалися селяни.— Ти зовсім покинув пити». А мій батько відповідав: «Ще питиму»,— і цікавився, скільки, приміром, може коштувати та чи інша садиба.

Він працював тепер дуже багато, тому що спрага нестерпно мучила його, і батькові хотілося якнайшвидше наскладати грошей, щоб потім мати змогу сказати кожному: «Скільки б я не пропивав, усе зароблено власними руками».

Отак він працював і майже не помітив, як минув рік. Скоро їх минуло й десять, але мій батько так ніколи більше і не пив. Він купив гарні меблі та інші речі. Спрага облишила його майже зовсім, а згадавши про скарб, він тепер говорив сам собі: «Краще замість горілки я куплю садибу, і всі селяни вклоняться мені».

В селі майже всі забули, що колись мого батька звали п'яницею Яном, і от він оженився на дівчині, що сподобалась йому. Він сказав їй: «Давай працювати і заощаджувати, я тобі більш нічого не скажу, тільки давай ще кілька років попрацюємо, і ми розбагатіємо». Дівчина відказала, що це їй до вподоби, і вони почали заощаджувати, аж ось на світ з'явився я. Мої батьки орендували тоді невелику селянську садибу з кам'янистою нивою; коли вони йшли в неділю погуляти і багаті селяни сиділи на лавках перед своїми будинками, батько думав: «Чекайте-но, я вам іще утру носа». Він казав до матері: «А що, коли б і ми були такі багаті?» Але мати відповідала: «Добре і так, як є», і батько погоджувався з нею. Він міркував: «Маючи гроші, колись ми теж зможемо спокійно відпочивати. Але навіщо купувати велику садибу, яка принесе зайвий клопіт, адже і так можна дожити віку?»

Минали роки, глечик лежав у землі, а мій батько протягом тижнів, бувало, навіть не згадував про нього. Я виріс (на обличчі я мав ластовиння і був капловухий), а коли став мужчиною, то теж оженився. Невдовзі після цього — років, мабуть, через два —

мій батько вирішив, що йому настав час помирати. Мене покликали до нього, бо він хотів поговорити зі мною, а всіх інших, тобто матір, братів і сестер, випровадив геть за двері. Коли ми залишилися наодинці, він запитав:

— Що б ти робив, якби мав багато грошей?

— Здорово було б! — відповів я.

— Я питаю, що б ти з ними робив?

— Нічого.

— Зовсім нічого?

— Так. Принаймні, кинув би працювати.

— Отож-то, — мовив мій батько, — я так і гадав. Ти завжди був гульвісою, це ти успадкував од мене. Мати не така. І тому я хочу тобі розповісти, що зі мною колись трапилося.

І він розповів мені все так, як оце я вам виклав. Наприкінці він спитав:

— Ти збагнув що-небудь?

— Так, — відповів я, — мерщій кажи, де закопаний скарб, він мені знадобиться.

Але він лише посміхнувся:

— Ти гадаєш, я мушу показати тобі таємницю? Мовляв, мені вже рясту не топтати, і якщо я вмру, то ніхто не знатиме, де лежить золото?!

Я заперечив, хай тато іще поживе, але нехай скоріше назве місце, від цього йому легшає. Проте він знову засміявся: «Обдумай усе як слід»; коли ж я запевнив його, що тут думати нічого, батько мовив: «Гаразд, тоді біжи пошукай. Скарб лежить десь там, над струмком і чекає на тебе. Тобі лишається тільки дістати його». Більше він не вимовив і слова й незабаром помер. Всі мешканці містечка прийшли на кладовище, і пастор сказав, що мій батько був порядною людиною.

Певна річ, я нікому, навіть своїй жінці, не сказав про глечик, але сам почав шукати його. Вночі я виходив із заступом за околицю й копав у багатьох місцях, а моя жінка питалася: «Чого це ти ценочі, коли всі люди лягають спати, бозна-куди плентаєшся?» Я не зраджував таємниці, а тільки відповідав: «Дай спокій, я шукаю одну річ».

Скоро про це дізналося все містечко, і всі насміхалися з мене. Часто хлопчики крадькома рушали вслід за мною й, коли я починав копати, зненацька вискакували з-за кущів і горлали:

Капловухий наш віслук,

Мабуть, щось згубив між лук.

Він копає цілу ніч —

Стріне чорта віч-на-віч.

Після цього я припинив свої нічні вилазки з лопатою, але не здався. Натомість я почав шукати потайки в інших місцях: дома, в лісі, навіть у церкві. Оскільки ж скарба я не знаходив, то ставав усе сумнішим і сумнішим. От одного дня вони схопили мене і

привезли сюди. Звісно, вони це зробили, бо теж знають про скарб (хто, наприклад, вам про це сказав, хто, любий пане?) і самі хочуть його знайти! Але я їх випереджу, бо шукаю невпинно, навіть зараз, шукаю скрізь, де б не був. Золота тут, звісно, немає, але краще шукати хоч тут, аніж ніде! Як ви гадаєте?

. * * *

— Я радий, пане професор, що ви повернулися. Признаюсь, мені вас бракувало. Як, власне, посувається моя справа? Чудово, я радий про це дізнатись; але з іншого боку, якщо говорити правду, я з острахом чекаю моменту, коли вже зможу піти звідси. Знову опинитися за мурами лікарні, після тривалої заборони полювати один на одного, що діє на території божевільні, знову бути відданим людям на поталу — тяжко прийдеться мені. Ви були відсутні дванадцять днів? Навіть чотирнадцять? Що-що? Ви розповідали колегам про мій випадок? Це вельми люб'язно з вашого боку, пане професор. Хто знає, може, в такий спосіб я проторую собі дорогу в літературу (принаймні, в спеціальну), і я вас дуже прошу, з'ясуйте, будь ласка, чи не змогли б ви передати мене вашим колегам, коли вже не знатимете, що далі зі мною робити. Звичайно, не як людину, а як випадок; в цьому я вбачаю якусь можливість очиститися від нікчемної буденності. Я починаю усвідомлювати, що смисл мого життя, моє покликання — бути випадком!

Чого мені досі бракувало, так це принципів. Я людина без принципів і без мети; це завжди було моїм пробним каменем, навіть тоді, коли я мало не одружився з тією порядною дівчиною. Нині я був би поважним батьком сімейства, мав би кількох ніжних, хай навіть не зовсім вдалих, дітей; став би тим, кого називають корисним членом суспільства. Але нічого не поробиш — мені бракує почуття товариськості, хоч я нерідко соромлюсь у цьому признатися. Цей недолік — я не хочу таїти цього — пригнічує мене. Саме так, як ви сказали! Відчуваєш себе виключеним, а може краще сказати: відчуваєш, що ти сам себе виключив із життя, що ти не учасник, а тільки спостерігач, поступово починаєш сумніватись, чи існує ти взагалі. В такому фатальному стані (вашою професійною мовою це, очевидно, формулюється як неімманентне усвідомлення поняття суб'єктивності буття) я перебував до сьогоднішнього дня. І от, нарешті, я відчуваю, що і в темряві ночі мого життя загорілась зірка долі, отієї долі, що була для мене заздалегідь визначена в день створення світу: бути випадком! Тільки заради цього помер Сократ і в ім'я цього, бринька-

ючи на арфі, Нерон хтиво споглядав палаючий Рим. Провидіння дбало про мене протягом тисячоліть, і мій випадок передбачався як неминучий наслідок вже за часів троянської війни, хоч легковажна Гелена про це, звичайно, і гадки не мала. Без мене збідніла б наука. Ви знову смієтеся, пане професор? Якщо ви допоможете мені залишитися випадком, я подбаю про те, щоб продовження моєї розповіді вас не розчарувало. Отож до діла! На чому я зупинився? Ага, пригадав — мій компаньйон із сивим волоссям.

Чи я говорив вам, що обличчям, манерою ворухити губами і кусати нігті та своєю вертлявістю він нагадував мені білку? Одно-го з тих розумних і втішних звірятко, що годинами бігають у колесі, або спритно крутяться, наче прагнуть упіймати себе за хвіст. Коли дивився на цих потішних створінь, мимохіть дякуєш провидінню, яке породило нам на втіху таке чудо.

Отже мій компаньйон — я навмисно вживаю це слово, бо ми справді стали чудовими компаньйонами — відвіз мене в готель і дав трохи грошей. Наступного дня я прокинувся аж перед полуднем: минулого вечора я добряче випив, а, крім того, ось уже кілька тижнів ночував на вільному повітрі або в сараях. Може, воно звучить і романтично, тільки насправді це неприємна і негігієнічна штука.

Тож передусім я вирішив прийняти ранкову ванну і, поки набігала вода, силкувався розібратись у всьому, що сталося. Я розумів, що моя мандрівка до моря знову відкладається, і це мені було прикро. Але Вивірка так благав, що в душі у мене народжувалось нове радісне відчуття: я комусь потрібний! За моїми плечима зостався цілий період убогого животіння, а це втомлює. І тому я поклав прийняти пропозицію, хоч якою дивною й химерною вона не була. Це партнерство, що зненацька звалилось мені як сніг на голову, і яке я міг, звичайно, коли завгодно порвати, видалось мені слушним засобом для відновлення фізичної та духовної рівноваги; коли трохи згодом старий постукав у двері — я саме лежав у ванні — і запитав, чи обдумав я його пропозицію, я з радістю підтвердив свою згоду.

Ми пішли до нотаріуса. Стояв ясний ранок, по небу пливли шовкові хмарки. На вулиці перехожі віталися з нами, вони часто зупинялись і дивилися нам услід. Мій попутник задоволено потирав руки.

— Вже подіяло. Я знаю цих людей. Ще вчора ніхто не наважувався навіть привітатися зі мною як слід, боячись Бабусі, вони ледь кивали головою. А сьогодні я йду з вами, багатієм! — і вони, мабуть, вбачають

уже в нас рішучу силу, здатну протистояти таємному терору Бабусі.

Він іще раз виклав мені свій план.

— Якщо я хочу, щоб моїх гномів купували й надалі, в них треба вмонтувати механізм із губкою. Я вже два роки морочу голову над цим, всі мої шухляди заповнені кресленнями. Але для реалізації ідеї мені потрібні гроші. Такі кардинальні нововведення за один день здійснити неможливо. Мій винахід переверне догори ногами все виробництво садових карликів не лише у нас, але і в Японії, що є найзапеклішим нашим конкурентом. Щоправда, японські карлики гіршої якості, спеціалістові це одразу впадає в око. Особливо жалюгідні у них обличчя, вони не мають життєрадісного виразу, притаманного моїм гномам. Скажіть самі, хто побажає купити собі непорушного карлика, коли кожний домовласник і садовод-любитель майже за ті ж гроші можуть придбати жвавого гномика, забавку для старого й малого, друга всієї родини?

Бабуся збавляє мені віку. І знаєте, за що? Одного разу я сказав, що боючись її смішно. Адже ніхто за останні роки ні разу не бачив її і, можливо, вона давно померла, а страх перед нею — просто забобон. Того дня, коли банк не тільки відмовив мені у проханні збільшити кредит, але й пригрозив, що не видасть навіть повністю тієї позики, яку я вже одержував, вона подзвонила мені.

— Я — привид, — сказала вона. — Ну що, добився ти свого чи, може, люди просто забобонні?

— А ви насправді вірите, — перебив я старого, — що завдяки мені банк видасть вам гроші? Якось аж дивно.

— Ви просто не знаєте людей.

— Скажете, що у мене головний виграш?

Він розсміявся, заворушив губами й поквапно озирнувся.

— У цьому, свідок бог, не буде потреби. Я лише покажу контракт, де зазначено, що ви — мій компаньйон, який одержуватиме п'ятдесят процентів прибутку. Мене тут знають як людину обережну, і це переконає навіть найбільшого скептика в тому, що ви — багатій. Дозвольте мені самому владити справу, ви тільки мовчатимете. А втім, можете навіть повторити, що нічого не виграли; ви здобудете славу бувалого хлопця, але вам все одно ніхто не повірить. У такому місті, як наше, один-єдиний необхідний рух може позначитися на житті людини. Мене не здивує, коли ще сьогодні ви одержите від Бабусі якусь звістку.

Покінчивши справи у нотаріуса, ми пішли до банку, і мій попутник зажадав зустрічі з директором. Службовець повів нас до нього. Скрізь було чисто і холодно, як у гос-

пiталi, всюди прозирала благородна просто-
та, властива бiльшостi банкiвських будiвель.

Директор, пихатий, як верблюд, сидiв за своїм бюро. Мiй попутник, без натякiв i мaнiвцiв, одразу перейшов до дiла:

— Я взяв оцього пана (вiн назвав моє прiзвище) собі за компаньйона. Ось наш контракт, погляньте, коли бажаєте. Як бачите, обставини змiнилися. Одне слово, зараз нам потрiбнi грошi, щоб розширити виробництво.

Прочитавши контракт, директор звернувся до мене:

— Отже, ви маєте намір осісти тут? Я радий цьому, i дозволяю собі висловити надію, що свої власні фінансові справи ви влаштуватимете теж через наш банк. Особливо ж я радий, що ви віддаєте свої кошти i здібності у розпорядження нашого друга. Він здібний підприємець i заслуговує на всiляку пiдтримку.

Мiй компаньйон, відчувши, що справу виграно, iронічно зауважив:

— Не так давно ви відмовили мені у будь-якій допомозі.

Директор, як i досі, звертаючись тільки до мене, пояснив:

— У нас були для цього певні причини: деякі труднощі на грошовій бiржi, перспективи пiдвищення облiкових ставок i...— на решті він звернувся до Вивірки,— скільки вам потрiбно?

Мiй компаньйон скорчив зневажливу гримасу i назвав таку безсоромно високу суму, що я весь зашарiвся. Однак директор спокійно запитав:

— Вам необхідна саме така сума?

— Безперечно,— Вивірка скривив губи.— Зважаючи на велику кількість замовлень, ми змушені будемо розширити виробництво.

— Ви збираєтесь будувати нові цехи? Але ж у вашому становищі... я маю на увазі... чи не спричиниться це до певного роду ускладнень?

— У зв'язку з тим, що Бабуся скупила всі навколишні землі? Нас це не обходить, ми будемо надбудовувати майстерню.

Коротко кажучи, за годину кредит був відкритий. Коли я повернувся до готелю, мене очікував кремезний чоловік; йому було доручено привезти мене до Бабусі. Мовляв, вона бажає зі мною поговорити. Ми поїхали на околицю міста. Стара пишна карета без особливих труднощів подолати досить крутий спуск, i в кінці березової алеї вималювався невеликий замок у стилі барокко, з зубцями i баштами.

Можете собі уявити, як мені кортіло познайомитися з Бабусею. Коли кремезний чоловік провів мене до неї, вона лежала, чи, точніше, сиділа в ліжку; чепчик прикривав її сиве ріденьке волосся. Тільки-но я вві-

йшов, вона швидко підвела голову, огледіла мене своїми жвавими очима i мовила:

— Сідайте! За кілька хвилин я закінчу пасьянс!

Я обвів поглядом кімнату. Саме такою уявляєш собі кімнату старої жінки. На стіні висіли дві темні картини в позолочених рамах, поруч із ними — кілька старих фотографій; біля вікна — крісло на роliках; безліч подушок та витончених дрібничок. Стара уся заглибилася в пасьянс; зрідка вона постукувала себе картою по синюватих губах. Зненацька Бабуся запитала:

— А ви любите пасьянси?

Я відповів, що ні, i зауважив про себе, що в неї глибокий i низький голос, майже як у чоловіка. Скоріше можна було сподіватися, що в цієї сухенької старої голос сварливий i різкий.

В кімнаті панувала напівтемрява, i мене почав знемагати сон; я з усієї сили вивалював очі, але не міг перебороти дрімоти. Раптом мене розбудив її голос:

— Прокиньтесь! При дамі хропіти не годиться.

Я опанував себе i заледве встиг подумати про те, що в цьому містечку живуть справді-таки дивні люди, як стара вигукнула:

— Чудово, от i кінець! — Вона подзвонила. Ввійшла одягнена в сірого кольору вбрання неслiмива дiвчина.— Я закінчила,— повідомила Бабуся,— забори карти.— Обернувшись у мій бік, вона продовжувала: — Це — Мишка, моя онука. Познайомтеся!

Дiвчина зробила легенький кніксен, спритно позбирала карти i зникла за дверима.

Якусь мить стара мовчки розглядала мене, i мені здалося, що на її зморшкуватому обличчі блукає посмішка: десь в очах, у куточках губ, чи, може, навколо гострого носа.

— Он ви який! — мовила Бабуся.— За те, що ви зуміли розворушити тутешніх соньків, вам можна багато дечого вибачити. А тепер кажіть прямо: є у вас головний виграш чи нема?

— Хіба це має значення?

— Для вас — так, для інших — ні. Вони все одно скоро позасинають знову. Але було б здорово, коли б ви нічого не виграли i це була б тільки людська віра!

— Ніколи не слід нехтувати можливістю зміцнити віру людини в добро.

— Ви гадаєте, що гроші — добро?

— Принаймні, щось корисне, а для більшості людей це те саме.

— Браво! Ви маєте рацію. Ну що ж, дурнем вас не назвеш! А ви, мабуть, уже чули, що я — зла відьма?

Я відповів, що чував щось подібне до цього, i тоді вона знову вигукнула «бра-

во!» — мовляв, окрім усього, я ще й чесна людина.

— Якщо ви поживете в нашому місті довше, на спомин про вас почеплять меморіальну дошку. Але сподіваюсь, ви не маєте наміру тут оселятись?

— Якраз навпаки!

— Виходить, мене вірно проінформували. Ви разом із Гномом будете виробляти гномів?

Коли я відповів, що інформація у неї вірна, вона засміялась, хихикаючи, наче дитина.

— Вам не слід було цього робити, — дала вона трохи згодом. — Чи усвідомлюєте ви, яке життя чекає вас тут? Ось ви посиділи у мене щонайбільше півгодини і вже почали куняти. То хіба ж ви всидите усе життя в цьому закутні, де набагато нудніше, ніж у мене в кімнаті? Так нудно, скажу я вам, що навіть пастор позіхає за кафедрою. Це не для вас — залиште мерцям ховати своїх мерців! Тікайте звідси!

Я пояснив, що в мої наміри аж ніяк не входить залишатися в містечку до кінця днів своїх, і розповів про свою мандрівку до моря. Мишка принесла чай, і стара запитала:

— Ви любите чай?

Я відповів ствердно, і коли ми знову залишилися в кімнаті удвох, продовжив свою розповідь. В думці я запитував сам у себе: навіщо я про все це оповідаю і чому саме їй? Ви, пане професор, зараз уже знаєте мене, як облупленого: варто мені вимовити перше слово, як потім уже я не можу зупинитись. Словом, я розповів їй усе, а також дивний сон під яблунею.

— Отже, ви так нічого і не виграли? — вигукнула вона.

— Ні. Але прошу вас тримати це в секреті, бо мій компаньйон потрапить у скрутне становище.

— Так воно й повинно статися. Я тільки цього й домагаюсь!

— Чому?

Посміхнувшись, вона глянула на мене.

— Тому, що я стара і зла жінка. Хіба цього не досить?

— Не вірю я в це.

— Тоді я вам поясню дещо, але спершу скажіть: ваш компаньйон (до речі, я називаю його Торохтій) знає, що у вас немає грошей?

— Атож, він про це знає. — Я пояснив, що прозвав свого нового знайомого Вивіркою, і стара погодилась, що Вивірка йому теж личить, можливо, навіть більше, ніж Торохтій.

Бабуся поклала свої синюваті руки з надутими жилами і крихкими нігтями на покривало. Кілька разів вона замріяно кивнула головою, а потім тихо мовила:

— Отже, він знав про це, негідник! Як це схоже на нього. Я теж хочу розповісти вам таємницю. Ніхто, крім вашого компаньйона, не знає про це: я на кілька років старіша за нього, але він любив мене. Чи любила його я — не має значення. У всякому разі багато років тому я відмовила йому, тому що моя сім'я мала гроші, а він — ні. Ми обоє залишилися неодруженими. — Трохи примруживши очі, вона поглянула на мене, і знову невловима посмішка промайнула по її обличчю. — Незабаром мені стукне вісімдесят, — продовжувала Бабуся, — але я не потребую окулярів, щоб помітити подив на вашому лиці. Ви тільки що подумали про мою онуку. Так, я зганьблена дівчина, у мене була дитина. Але ж ми багаті, а багатим залюбки вибачають і не таке. У мене була дочка. Вона давно померла, так само як і її чоловік. Під час війни.

— Якої?

— Не пам'ятаю. Під час якоїсь із воєн... Він помер від тифу, бідолашний, у лазареті. А хотів полягти смертю героя!

— І ви прожили тут усе життя?

— Мій батько купив цей огидний будинок ще до мого народження. Розповісти вам про моїх предків? Гаразд, охоче це зроблю, давно вже я не балакала з розумною людиною. Отже, у мене є предки. Двоє з них висять он на тій стіні. Хоч і темнувало, але ви можете роздивитися їхні обличчя. Лівий, отой, що з бородою, це, так би мовити, засновник нашої династії. Ми вдень і вночі мусимо дякувати йому — так учили мене в дитинстві. Це він вивів нас із драговини бідності й невідомості на світлі простори, ставши за часів другої Нідерландської війни, завдяки відсутності докорів сумління, кимось на зразок скарбника в армії Людовика XIV. У нього теж був батько, але про нього говорити нічого, бо той був бідний, отож його, само собою, забули, тоді як син, наполегливо застосовуючи свої здібності, за короткий час нажив величезне багатство, за що йому і подарували дворянство. Однак його нащадки мало дбали про збільшення маєтку, а тому їх у сімейній хроніці згадують лише побіжно, або й зовсім пропускають. Адже ви знаєте, як це робиться у багатих: батько набуває майно, не гребуючи ніякими засобами; син, дещо соромлячись пам'яті про розбійницьке минуле старого лицаря, набирається культури; внук зростає у розкошах і розтринькує рештки успадкованого майна.

У нашій сім'ї, на щастя, знайшовся ще один енергійний чоловік — його портрет висить на стіні праворуч — який нажив величезне багатство работоргівлею. Мій батько з гордістю оповідав нам, що свого часу це був дуже відомий работорговець. Щоправда, батько гидував словом «раб», від-

даючи перевагу виразові «чорне золото». Від багатства, набутого внаслідок торгівлі «чорним золотом», на щастя, дещо збереглося й понині. Оце і вся історія моєї родини.

А тепер повернімося до Торохтія (гадаю, мені краще й надалі називати його Торохтієм — я звикла до цього). Отже, ми обоє залишилися неодружені, і пізніше він на мене просто не зважав. Так, наче мене взагалі не існувало. Та коли він, окрім усього іншого, почав ширити по місту чутки, нібито я померла, зотліла, — а він чудово знає, що я переживу його, — отоді я вирішила поставити його на коліна. Адже жінка вибачить чоловікові будь-яке шахрайство, що випливає з любові до неї, але одного вона не подарує ніколи — байдужості.

Я хотіла зламати опір Торохтія, щоб він прийшов сюди, до мене. Йому не довелося б просити ні про що, я допомогла б йому без жодного слова. Я хотіла лиш одного: він повинен прийти по допомогу саме до мене. І ось з'являєтеся ви і зводите нанівець усі мої розрахунки!

— Я шкодую про це, — сказав я.

Та Бабуся, мабуть, не слухала мене.

— Виходить, він знав, що грошей у вас немає, і все-таки ризикнув. Банк, звісно, ввіймався на гачок?

— Авжеж.

— Грандіозно. Правда ж? Він просто геніальний! Він — сонечко у цьому кублі попелиць. Поздоровте його від мого імені. Але нехай не здумає приплентатися сюди, тепер я вже не хочу його бачити. Волоцюга нещасний, як у нього рот розкрився сказати, що я зотліла, що я — забобон! І все-таки чоловік, якого я любила, геніальний, правда? Перекажіть йому також, щоб не тішив себе надією, що я помру раніше за нього. Він не матиме такої приємності. А знаєте, чим я займаюся цілі дні, коли не обмірковую планів про те, як вдихнути хоч краплину життя в оце кладовище, що простяглося отам, внизу? Я розкладаю пасьянс, або перегортаю газети й вишукую повідомлення про смерть. Це дає мені насолоду. Час від часу тебе ніби щось уколе, коли натрапляєш на ім'я знайомого, ніби укол шприца із животворною сивороткою. Від чого ж це він? Міркуєш. Серце? А в мене серце, дякувати богові, здорове. Печінка? Не треба було стільки пити! Ах, молодий чоловіче, життя — це захоплююча штука.

Мабуть, уже давно вона не балакала так довго; на щок раз у неї виступили червоні плями. Вона розглядала руками зморшки на покривалі й мовила:

— Підсуньте, будь ласка, під мене подушку. Не так далеко... тепер добре. Коли приходиш у гості до старої, розбитої пара-

лічем жінки, не слід забувати, що, може, доведеться і прислужитися чимось.

Я відповів, що радий їй допомогти, однак Бабуся заперечила:

— Не кажіть дурниць! Я добре розумію, що молодому, здоровому чоловікові це неприємно, навіть гидко. Але нічого не вдієш. Втім, з цього приводу можете мені не співчувати. На той час, коли мені відібрало ноги, я вже залишила позаду чималу частину свого життя. Та й коли б мене не розбив параліч, я б усе одно проводила свої дні у цій кімнаті. Бо що ж іще можна робити? Ходити до міста? Я і без того чудово знаю містечко і його мешканців. Щоранку я бачу, як, згорбившись, крокують на роботу чоловіки; вони привітно знімають капелюхи правою рукою, статечно кивають головою, задоволені собою і своїми бездоганними манерами. А ще раніше я бачу жінок, вони відчиняють вікна й вивішують постелі — цей символ домогосподарської доброчесності.

— Чому ви тоді не виїдете з містечка, яке вам так остогидло?

— А куди я подінусь? Весь світ — це свого роду містечко із своєю Головною вулицею, де виставляють себе напоказ удачливі й самовпевнені.

— Здається, ви не дуже полюбляєте щасливчиків!

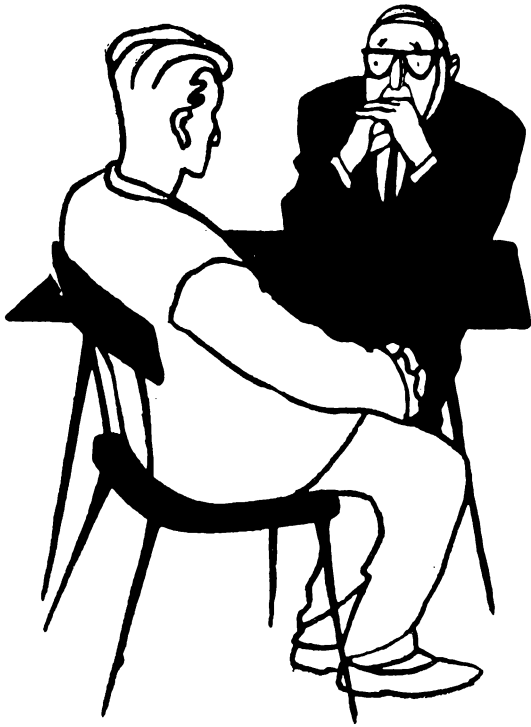
— Авжеж. Я вам ось що скажу: чорт штука. Забавивши поглузувати з чоловіка, він дав йому брата — самовпевненого й пихатого, що все знає і на все має готову відповідь. З усіх гатунків людей найогидніші — це самовпевнені. Що вам іще сказати? Я постаріла і втомилась; у мене немає навіть сили на справжню зненависть. Ви маєте рацію! Залишайтеся тут! Будете удвох шарпати цих соньків, здуватимете порошок з їхніх бюро. На це й мені цікаво буде поглянути, заради цього варто пожити ще кілька років.

Повертаючись від Бабуся, я мав таке відчуття, ніби познайомився з незвичайною жінкою. Пізніше я мав не одну нагоду переконатися в цьому.

* * *

— Ми розподілили між собою обов'язки (мій компаньйон узявся керувати виробництвом, а я — збутом) і одразу ж почали надбудовувати над майстернею два поверхи. І поки мулярі клали цеглу, ми внизу створювали модель гнома, що вмів піднімати руки під час дощу. Коли збігло три місяці, можна було приступати до серійного виробництва. Успіх був грандіозний.

Тимчасом з Америкою у нас виникли нові труднощі, яких ми не змогли передбачити, бо надто мало, мабуть, займалися вивченням характеру людей за океаном.

У тих, хто мав можливість придбати такого гнома, не вистачало, бачте, терпцю чекати, коли то боги пошлють дощ, який вдихне життя в їхню забавку. Вони бажали, щоб гном піднімав руки, коли їм цього заманеться. Отже ми змушені були переробити гнома, вмонтувати в нього відерце з водою, яке перекидалось догори дном з допомогою електричного струму. Крім того, ми повставляли йому в очі електричні лампочки. Тепер покупцеві досить було провести в сад електрику, і він міг командувати своєю цяцькою, не виходячи з дому.

Після цього вдосконалення збут досяг таких нечуваних масштабів, що ми не встигали задовольняти попит, і перед нами постали нові труднощі. Не вистачало здібних спеціалістів, котрі вміли б як слід розмальовувати гномів, і тому я вирішив залучити до цієї справи некваліфікованих робітників, відкривши для них курси. Бабуся надала в наше розпорядження земельну ділянку, ми збудували новий фабричний корпус, і в нас тепер було стільки клопоту, що на якийсь час я зовсім забув про свою мандрівку. Коли до краю стомлений, добирався я опівночі додому, то відразу ж падав на ліжко й миттю засинав. І море, і картини минулого затуляла собою неозора армія гномиків, які переслідували мене навіть уві сні.

Та через кілька місяців, завдяки сміливості і далекоглядності, ми змогли задовольнити все зростаючий попит; з нашого вокза-

лу тепер щотижня відправлялися товарні поїзди, завантажені упакованими в коробки гномами. Ми не мали підстав для незадоволення, на підприємстві у нас було зайнято понад три сотні робітників, але йшлося про майбутнє. Без особливих труднощів ми підраховували, що при таких масштабах виробництва незабаром кожен власник садочка у країні матиме одного або кількох гномів, і ми сушили собі голови, вигадуючи нові можливості збуту.

Якось уночі,— обидва ми добряче випили, щоб не заснути,— рішення було знайдене, точніше сказати, відразу два. У кого першого сяйнула думка, важко сказати; мій компаньйон запевняв, нібито обидві ідеї висунув я. Ми міркували так: настане час, коли власники садів більше не купуватимуть нашу продукцію, отже слід налагодити виробництво гномів для людей, які не мають садів і які, власне, становлять більшість населення. Так би мовити, маленьких гномиків для домашнього вжитку. Гномики-вазони, гномики-попільнички тощо. Ми розпочнемо пропагандистську кампанію в усьому світі, скажімо, під такими лозунгами: «Народний гном доступний кожному — ти теж можеш придбати його». «Нечувана потужність нашої фірми на службі народу — розкішні гноми по загальнодоступних цінах» і т. ін. Ми мали намір організувати передачу по телебаченню, як увечері, після закінчення робочого дня, батько, мати і діти сидять навколо сімейного гнома, щасливо споглядаючи його.

В процесі обговорення наших планів у нас з'явилась іще одна ідея, що мала вирішальне значення для майбутнього нашого підприємства. Досі ми виготовляли тільки один вид продукції. Але ж населення різних країн по-різному уявляє собі гномів. Невже ви не розумієте мене, пане професор? Зараз поясню: гноми в уяві кожного народу виглядають інакше, і про це слід пам'ятати. Отож ми задумали випускати національних гномів під назвами, що відповідали б характеру і звичаям кожного народу.

Ми опитали наших закордонних представників і одержали безліч захоплених листів з цілою низкою пропозицій. Цього разу ми вже не хотіли покладатися на власні обмежені знання про чужі землі й відкомандировували для вивчення побуту народів різних країн психологів. Тільки ознайомившись із їхніми повідомленнями, ми приступили до діла, й незабаром зразки нашої продукції для найважливіших районів збуту були готові. У Сполучені Штати ми надіслали огрядного гнома, під назвою «Традиційний європейський гном». Водночас ми подарували президентові для його зразкової ферми гнома-велетня заввишки в 16 метрів.

Більшого за нього і по сьогодні немає в світі. Десь серед моїх речей зберігається лист із власноручним підписом президента, у якому він тепло дякує нам.

В Німеччину ми мали намір надсилати особливо майстерно зроблених гномів із гумовою пробкою внизу. Куди їх не постав, вони скрізь прилипають, а повалиш — негайно ж підводяться. Для Австрії ми підготували усміхненого гнома з обличчям Франца-Йосифа.

Найбільшої мороки завдала нам сама Швейцарія. Але незабаром ми й тут знайшли чудовий вихід. Ми створили гномів-солдатів із ранцями, що мали ззаду проріз і, таким чином, правили за копилку. Успіх був колосальний; але саме тоді, на жаль, сталася подія, яка надовго вивела мене із стану рівноваги.

Коли надійшли перші замовлення на нашу нову продукцію (у нас на фабриці було вже зайнято на той час понад 800 робітників, і ділки з Головної вулиці шанобливо вклонялися мені), помер мій компаньйон. Від перевтоми.

* * *

Все частіше я думаю, що настав час тікати звідси — інколи мені здається, що я по trochu втрачаю розум. Доведеться скорочувати свою розповідь, і хоч мені шкода розлучатися з лікарем із риб'ячими очима, я мушу поспішати, а надто після того, що я пережив минулої ночі і особливо сьогодні вранці.

Якщо зважити на те, де я знаходжусь, друга половина дня розпочалася вчора досить спокійно. Я сидів під кущем бузини на одній з віддалених лав, де тебе ніхто не бачить і звідки можна бездумно дивитися на західну стіну будинку та на сарай. Вряди-годи із сарая вийде робітник, або, похнюпивши голову, стомленим кроком прохвчалає хворий, і серед тиші зашурхотить під його черевиками пісок. Важко навіть уявити, що десь по той бік муру вирує життя, люди поспішають на трамвай, пишуть листи, невпинно турбуються про безліч сміховинних речей, тоді як я, у цій гідній заздрощів, тихій та безпечній місцині, споглядаю траву, що, наче срібло, переливається під подувами вітру, і з незнаною мені досі радістю весь поринаю в минуле.

Почулися кроки; нахилившись уперед, я побачив Косоокого. Я гадав, що він проміне мене, бо з доріжки помітити лаву було неможливо, але він звернув на траву, обі-

йшов кущ, став переді мною і, виструнчившись, скосив, як тільки міг, очі.

— Мені вас видно, юначе,— сказав він, а оскільки в мене не було ані найменшого бажання балакати з ним, я відповів:

— Нічого дивного побачити на такій відстані.

Косоокий пояснив, що він робить свій щоденний обхід і йому ніколи біля мене затримуватись.

— Розповів вам Шукач свою історію? Так? Чудово. Віднині я дозволятиму вам ходити зі мною.

— Куди?

— Як то куди?! Хіба ви, юначе, не шукаєте правди?

Я відповів, що це найулюбленіше моє заняття на дозвіллі, і тоді він продовжив:

— Ви, природно, не відаєте, що правда — це куля приміром таких розмірів, як серце, яку огортає незліченна кількість оболонок. Оболонки — це хибні думки, бо ж їх багато, а правда тільки одна. В центрі кулі перебуваю я, ви ж, навпаки, живете в одному з поверхових прошарків. До себе, молодий чоловіче, я вас узяти не можу, хоч ви мені й подобається. Вам таке не під силу. Але сьогодні вночі я хочу провести вас до однієї з глибших оболонок, до нового пізнання. Ми підемо з вами у місто.

— Коли ви сказали? Сьогодні вночі? — перепитав я.

— Саме так, за годину після того, як вимкнуть світло, я зайду за вами. Приготуйтеся. Надворі вже буде майже поночі, а попереду в нас далека дорога.

Тільки-но Косоокий почимчикував далі, я забув про цю наївну розмову; ми з ним спали у різних кімнатах, а, крім того, в коридорі цілу ніч чергував санітар, отож мені нічого було хвилюватися чи боятись його вибриків.

Минула година відтоді, як погасили світло; ще не зовсім стемніло, і сутінь згасючого дня пробивалась крізь шпари зачинених віконниць. Дехто з хворих уже спав, більш нервові ще розмовляли, як і щовечора, з витворами власної уяви, та я давно звик до їхнього бурмотіння, то наростаючих, то стихаючих вигуків, і з тихою радістю розмірковував про те, чому все прекрасне знищується швидше і ґрунтовніше, ніж бридке. З тихою радістю, ба навіть із захопленням, я знову і знову повертався до цього питання, розглядав його з різних поглядів, бо знав, що ніхто не зобов'язує мене знайти на нього відповідь, а надто тому, що в душі я мав уже готову відповідь, з якої міг скористатися при першій нагоді, як тільки стомлюся від гри і захочу спати. Зрештою, навіть дитині відомо, що не існує ані прекрасного, ані бридкого, тільки те, що є, а потім ми вже самі накидаємо на ре-

чі привабливу або непривабливу оболонку...

Раптом хтось легенько торкнув моє плече, і я злякано обернувся: адже так безтурботно й спокійно, як удома, в будинку для божевільних не заснеш, попри будь-яку звичку. Біля мене стояв у нічній сорочці Косоокий. Він приклав вказівний палець до губів, ніби застерігаючи, щоб я не зчиняв галасу. Між тим ця обережність здавалась мені зайвою: за ним все одно ніхто не стежив, і в кімнаті було досить гомінко. Пригадую, в першу мить мені й на думку не спало, як це він прослизнув непоміченим повз чергового санітара, мене тільки дуже здивувала його схожа на плащ сорочка, підперезана широким чорним поясом. Він, мабуть, купив її десь у чужих краях до того, як його запроторили у божевільню, бо нічого подібного до цього я зроду не бачив. Матерія — дебела мішкловина — була геть уся вкрита зображенням очей і вух, що слабо світилися в темряві. Бороду він запхав під високо застебнутий комір, і я, дивуючись усе більше, запитав:

— Навіщо ви сховали бороду під сорочку? Вона ж лоскотатиме голе тіло.

Косоокий, приклавши губи мені до самого вуха, прошепотів:

— Щоб ніде не зачепитися нею під час нашої подорожі. Вставайте і йдіть за мною.

Ця вимога здалася мені абсолютно логічною, навіть природною. Я підвівся і, теж у нічній сорочці, босоніж рушив услід за ним. Ми вийшли в коридор, черговий сидів на своєму звичному місці й читав книжку. Все, як мені здавалося, йшло нормально, я знову-таки майже не здивувався, коли Косоокий, наблизившись до нього, запитав:

— Що ви читаєте?

Черговий відповів:

— Якийсь детектив, щоб згаяти час.

Потім Косоокий підійшов до мене й наказав іти слідом за ним. Ми рушили в напрямку надвірних дверей, без ускладнень перетнули темний коридор, зішли сходами вниз. Двері були незамкнені; мене вразило, що сьогодні вони зовсім не рипіли. Косоокий попростував через газони прямо до муру. Я знав, що старий не любить, коли я йду поруч нього, але якщо раніше завжди підсміювався з його дивацтва, то зараз нічого дивного в цьому не бачив і ступав за ним буквально нога в ногу. Біля муру старий зупинився, повернув до мене голову і мовив, кинувши погрозовий погляд на будинок:

— Вони завжди прагнуть згаяти час і з простоти своєї не підозрюють, що навпаки, час убиває їх. Ми підемо в напрямку міста. Ви повинні пізнавати речі.

— Які саме?

— Речі! Ви пізнаватимете те, чого не

можна пізнати, вчитиметеся тому, чому не можна вчитись. Зрозуміло?

Я відповів: «Ні»,— його зауваження і справді видалося мені надто таємничим і пишномовним. Крім того, у мене виникло побоювання, що своїми сорочками ми викличемо у місті незадоволення. Досі, правда, все сприяло нашій мандрівці, тому я заспокоїв себе, що зрештою, будь-якої хвилини зможу повернути назад. Тимчасом ми стали перед більш ніж двометровою стіною, не маючи жодних засобів перелізти через неї, і я з інтересом стежив за Косооки-м.

Тепла ясна ніч повністю вступила у свої права. Весь день сяяло сонце, і трава, на якій ми стояли, була тепер суха, м'яка й прохолодна. Косоокий нагнувся і заходився відгрібати землю від муру.

— Допмагайте! — наказав він. — Хід тут, унизу.

Ми рили яму, і незабаром справді натрапили на отвір, який чимдалі збільшувався; вже десь за півгодини ми змогли увійти в нього і опинились у вузькому й темному коридорі, що ледь освітлювався слабеньким саявом, яке йшло від сорочки мого попутника.

Зігнувшись, ми навіпамацки просува- лися вперед; за кілька кроків дорога враз обір- валася, м'які породи залишилися позаду, і нашим очам відкрилось кам'янисте підзем- не царство. Печера ще більше звузилася, місцями ми наражалися на скелясті висту- пи, спотикалися об величезні каменюки з людську голову завбільшки, посуватися впе- ред ставало дедалі важче. Косоокому, лю- дині огрядній, особливо тяжко було про- тискуватися крізь вузькі щілини поміж ске- лями. Але він розвивав дивовижну швид- кість, спритно долаючи перешкоди, і я на- пружував зір, щоб не загубити з очей його світляної сорочки. Кілька разів я хотів був уже повернути назад, однак тільки-но зби- рався здійснити свій намір, як Косоокий гу- кав: «Зараз будемо на місці, швидко!»

Коридор вивів нас у правий кутко вели- кої, схожій на тунель, печери. Ми знаходи- лись у найвіддаленішій частині цього вели- чезного склепистого приміщення; очевидно, воно було неймовірно довге і абсолютно пряме, тому що вдалині виднівся півкруглий вихід, крізь який пробивалось синювато-бі- ле світло. Косоокий вхопив мене за руку:

— Мерщій,— вигукнув він, і від його го- лосу пішла багатоголоса луна. — Мерщій, ми запізнюємося!

Ми побігли. Із склепіння падали великі хо- лодні краплі, розбивались об моє обличчя і змочували сорочку. На рівній кам'яній під- лозі час від часу траплялися великі загли- бини, в яких стояла вода. Косоокий біг роз- міреним пружним кроком, випроставши

плечі, зігнувши руки в ліктях і стиснувши кулаки. Він без упину пихкав: — «пих-пих», — наче дитина, що грається в поїзд, і виявляв абсолютно незбагненну для мене витривалість.

Отак ми бігли один за одним досить довго — гадаю, щонайменше півгодини, — коли зненацька праворуч від себе я помітив бокову штольню, що круто вела вгору. Косоокий нібито теж помітив її. Він нерішуче зупинився і замислився. За хвилину старий порухом руки наказав мені йти слідом за ним і, кречучи, метнувся до штольні. Тепер ми посувалися вперед повільно, часто змушені були повзти на животі попід низько навислими кам'яними брилами, й уся ця мандрівка здавалась мені чимдалі сумнівною, небезпечною і фантастичною. Тепер я збагнув, чому мій попутник заховав бороду, і впевнився у корисності його сорочки, адже завдяки їй навіть у повному морозі ми невиразно розрізняли принаймні те, що було поруч із нами.

Несподівано підземний перехід закінчився. Ми опинилися перед залізобетонними дверима, які при нашому наближенні самі відчинилися і впустили нас у приміщення з голими стінами, завбільшки із житлову кімнату. З освітленої автоматичної радіоли линули звуки музики, посередині стояв стіл, біля якого сиділа стара маленька жінка. Косоокий привітався до неї і сказав:

— Ми хочемо оглянути місто.

Стара, немов знаючи його, прокрекала:

— Іди, дорогу сам знаєш. Але спершу я повинна вас вимити й пристойно убрати.

В одному з дальніх приміщень для нас уже були приготовані ванни, і я з радістю відзначив, що мої подряпини, які я здобув, коли плазував і спотикався в штольні, переставали щеміти і на очах гоїлись, тільки-но збризнуті жовтою водою.

Коли ми покупалися, стара принесла нам білизну й костюми. Ми вдяглися; все було ніби на нас пошите, однак Косоокий зажадав, щоб стара дала йому іншу краватку.

— Я гарний чоловік, — мовив він, — і надаю великого значення своїй зовнішності.

— Під бородою краватки не видно, — заперечив я, але він пояснив: — Ми проситимемо аудієнції у всевишнього. Хто зна, може, йому заманеться зазирнути мені під бороду.

Минуло чимало часу, перш ніж стара повернулася із новою краваткою. Вона сказала, що, на жаль, на складі у неї не виявилось бажаного зразка і запитала, чи не підійде ось цей. Підійшовши з краваткою до дзеркала, Косоокий якийсь час дивився на своє зображення, потім похитав головою.

— Ні в якому разі! — заявив він. — У такому вигляді я не можу з'явитися до все-

вишнього. Цей колір не пасує до моєї своєї бороди, він робить мене гладшим. Невже у вас не знайдеться чогось кращого?

Стара відповіла, що у неї нема нічого іншого, і мій попутник сказав:

— Тоді мені доведеться пофарбувати бороду. Зразки барвників, будь ласка.

Жінка, здавалось, тільки цього й чекала, бо тієї ж миті витягла з кишені спідниці зразки фарб, і Косоокий підніс їх до дзеркала.

— Номер 24, ясно-зелений, — вибрав він нарешті.

— А чи не дуже впадатиме в очі ясно-зелений колір? — запитав я, але він не погодився зі мною, мовляв, нічого подібного, це ж колір весняного моріжку.

Коли стара принесла горщик з фарбою, Косоокий заходився старанно фарбувати пензлем бороду. Я уявив собі, який фурор викличе це в домі для божевільних, коли він повернеться, і поцікавився:

— Ця фарба змивається?

Стара кивнула.

— Авжеж! Ми користуємось лише акварельними фарбами, вони легко змиваються і не спалахують од вогню. Вони не шкідливі для бороди, навпаки, тепер її не поб'є міль.

Косоокий ще довго возився перед дзеркалом, а коли закінчив свою роботу, ми вийшли з кімнати іншими дверима і, спустившись кількома сходами, потрапили прямо на людну вулицю передмістя. Був вечір. З обох боків довгої вулиці світилися вітрини магазинів, у трамваях горіли лампочки, і тільки велосипедисти ще не включали своїх ліхтариків.

Підійшовши до поліцая у ясно-червоній уніформі, що регулював вуличний рух на перехресті вулиць, Косоокий запитав:

— Як нам потрапити до палацу всевишнього?

Поліцай якусь мить здивовано дивився на нас, потім низько вклонився і відповів:

— Не знаю, чи їх величність сьогодні приймає.

— Нас прийме, — запевнив його Косоокий.

— В такому разі до Центральної площі, на якій стоїть палац, вам найкраще їхати метро. І, якщо пани дозволять мені дати їм пораду, не зв'язуйтеся з кондукторкою. Вона того не варта!

Ми рушили в путь. Метро відшукали легко і, коли підійшов поїзд, сіли в єдиний порожній вагон. Напрочуд гарна молоденька кондукторка була вбрана у чорні панчохи і коротеньку спідничку.

Тільки-но поїзд рушив, вона підійшла до мене, сперлась спиною на мідний поручень, позіхнула, прикривши рот тендітною ручкою, і сказала:

— У цей час у нас завжди мало пасажирів.

— Еге ж,— мугикнув я і зашарівся, тому що дівчина таки справді була чарівна.

— Вам холодно,— сказала кондукторка.— Я сяду до вас на коліна.— Вона сіла мені на коліна, обняла однією рукою за шию і казала далі:

— Не бійтесь, покладіть одну руку мені на стегно— у мене дуже гарні ноги, правда ж? А другою обійміть за стан. Отак добре. Тепер ви скоро зігрієтесь.

Незабаром я відчув, як по моїх занімілих кінцівках знову розлилося тепло, а разом з ним повернулися до мене життєрадісність і впевненість.

Я крадькома поглянув на Косоокого. Він сидів виструнчений, із заплученими очима.

— Ваш друг спить,— мовила кондукторка, засміялась і поцілувала мене.— Так навіть краще! Закохані люблять залишатися наодинці, а ми ж кохаємо одне одного?

Моє «Егеж», звучало, мабуть, не дуже переконливо, тому вона відразу ж продовжила:

— Міцніше пригорніть мене. Адже я справді гарна. Звичайно, тут я не можу вам цього довести, але я це роблю, коли ви прийдете до мене в гості. Сьогодні, певна річ, нічого не вийде, адже я цілу ніч працюю.

Я сказав їй, що при нагоді залюбки зайду до неї, а сьогодні і в мене немає часу, бо я мушу відвідати всевишнього.

В цей момент поїзд зупинився, відчинилися двері, і до вагону ввійшов великий, красивої форми рот на двох ногах. Він усміхнувся— на його верхній губі ріс м'який пушок— і показав красиві зуби, завбільшки з чоловічу долоню. Рот сів на широку лаву напроти нас, і дівчина, погордливо дивлячись на нього, сказала:

— Ви тільки погляньте: рот, звичайнісінький собі рот, а їде в метро. Диво дивне! У цьому місті мусиш до всього звикати.

Рот якнайзручніше вмовстився, спершись обома куточками на спинку, і відповів:

— Я, любе дитя, не звичайний рот; а громадська думка.

— Навіть громадська думка не має права сама їздити в метро. Це непристойно, щоб один тільки рот, без усього іншого, виходив на вулицю. В усякому разі я дівчина порядна, і якщо ви гадаєте, що я цілуватиму вас, ви помиляєтесь.

— Я тут не задля поцілунків, дитя моє,— відказав рот.

— А задля чого ж, дозвольте вас запитати?

— Задля розмов; адже я сказав, що я— громадська думка.

— Прो що ж у такому разі ви говоритимете?

— О, про все,— звертаючись до мене, рот винувато додав:— Але здебільшого про речі, у яких я нічого не тямлю.

Я подумав, що це дуже чесний рот і висловив йому свою думку.

Тимчасом ми прибули на площу; на прощання я поцілував дівчину і поставив її на підлогу. Косоокий вчасно прокинувся й побіг сходами поперед мене.

Падав густий лапатий сніг, і на вулицях, що, ніби промені зірки, розбігалися від площі, майже не було видно світлових реклам.

Посеред площі стояв продавець каштанів із своїм товаром. Довга черга спіраллю вилася навколо будинка. Мені вдалося абсурдом, щоб стільки людей мерзло тут, бажаючи купити кілька засмажених каштанів. Я підійшов до них і запитав у незнайомого чоловіка, чого він тут чекає. Той відповів, що хоче купити каштанів, і всі інші хором підтримали його:

— Я теж, я теж!

«Навіщо їм здалися ці каштани»,— здивувався я, але люди пояснили мені, що стоять вони заради Черв'яка.

— Кого, кого?

Один чоловік зміряв мене презирливим поглядом:

— Ви, певне, не читаете газет? Хіба ви не знаєте, що сьогодні прийде за каштанами Черв'як?

— Так он же він стоїть позаду!— додав інший; і справді, майже в самому хвості черги я помітив малесенького черв'яка, мабуть, не більшого за шпильку; виструнчившись, він кивав мені своєю темно-коричневою голівкою, подаючи знак, щоб я наблизився. Коли я підійшов до нього, він сказав:

— Я— Черв'як, про якого ви читали в газеті.

Я запитав, які в нього наміри, і Черв'як відповів, що хоче погризти каштанів.

Із усіх див, з якими я зустрівся під час нашої екскурсії, це диво вдалося мені найчуднішим; зненацька Черв'як мовив:

— Не морочте собі голову тим, чого не тямите.

— Авжеж!— вигукнув Косоокий і відтіснив мене вбік.— Він мало в чому розбирається, але ти, Черв'яче, скажи мені прямо, де знаходиться палац всевишнього?

Черв'як повернув до нього свою коричневу напівсферичну голівку, і в цьому русі,— це досить важко було помітити, адже Черв'як був такий малесенький,— світилися глум і зневага.

— Ви справжній грубіян, пане!— вигукнув він, і всі присутні закивали головами на знак згоди.

— Коли б оце мені зараз не каштани, я навчив би вас, як треба поводитися з осві-

ченим Черв'яком, котрий до того ж ні в чому перед вами не завинив!

— Замовкни, нікчемо,— сердито grimнув мій попутник, бо інакше я скошу очі — і тут тобі смерть!

Однак Черв'як був не з лякливих; він повернувся до кремезного чоловіка, що стояв у черзі позад нього, і сказав:

— Цей тип, здається, справжній деспот.

А той, розвівши голі руки, відповів:

— Егеж, деспот, як і всі слабовольні люди.— Але потому він приязно повернувся в наш бік й великим пальцем своєї правиці, що нагадував торішню картоплину, показав у протилежний бік площі.— Онде палац.

Без особливих труднощів ми знайшли резиденцію всевишнього. Перед нею стояло десять озброєних ручними кулеметами вартових.

— Пароль! — гукнув до нас унтер-офіцер.

Косоокий миттю випалив:

— Зелена борода!

Нас пропустили, й ми опинилися у величезному залі, де все сяяло золотом. В глибині залу стояло чотири ліфти. Мій попутник спокійно підійшов до одного з них і, заледве ми ввійшли у кабінку, як двері за нами зачинилися. Ліфт з великою швидкістю помчав угору. На одній із стін кабіни висіло кілька кисневих масок.

— Одягніть маску! — наказав Косоокий.— Всевишній живе у безповітряному просторі.

Під час занадто швидкого підйому в мене злегка запаморочилася голова, отже я не можу сказати, скільки часу він тривав. Мені здалося, що минуло кілька годин. Я сидів навпочіпки у кутку, тоді як Косоокий старанно розчісував щіткою свою бороду, аж поки вона знову не набула колишнього білого кольору.

Нарешті ліфт зупинився, двері відчинилися, і ми вийшли в темний коридор; Косоокий рушив напромацки вперед, а я міцно тримався за його піджак. Маски, які ми одягли собі на обличчя, не затуляли вух, і трохи згодом ми почули рівномірне дзижчання, що в міру нашого просування вперед поступово наростало. Аж ось під акомпанемент цього дзижчання ми підійшли до дверей. Косоокий постукав — дзижчання враз припинилося. Мій попутник натиснув ручку, і ми потрапили до великого сферичного приміщення, що освітлювалось дивною лампою, яка вільно звисала посеред кімнати. Лампа складалась із безлічі переплетених між собою трубок, наповнених якоюсь речовиною, що випромінювала світло, і зовні являла собою з великим смаком зроблену абстрактну фігуру. За час цієї подорожі я звик до незвичайних речей, отож ця лампа, що мінилася різними кольо-

рами і вільно ширяла в просторі, особливого враження на мене не справила. Але я був украй здивований, коли вона рипучим, тонким голосом, якого при її габаритах важко було сподіватися, заговорила:

— Я — число, я — вершина всього! Всі люди вірують у мене. Чому ж ви двоє не вірите?

Прокотилася багатоголоса луна, якийсь час після того, як голос замовк, у повітрі ще бринів звук. Косоокий похитав головою, і його відповідь, пройшовши через фільтр маски, зазвучала глухо й тремтливо:

— Ми обидва не віримо в тебе, бо нам це ні до чого, ми — божевільні.

— Що ж вам потрібно? — запитало Число.

— Ми хочемо довідатися... — почав був мій попутник, але Число перебило його:

— Ви не маєте права мене питати, я нічого не знаю, адже я — Число, я нічого не знаю, знають мене.

— Тоді ми підемо звідси. На нас чекають у будинку для божевільних, — мовив Косоокий.— Дозвольте нам скористатися з вашої гірки для катання.

— Прошу, — відповіло Число. Кілька дощок у стіні відійшло вбік, відкривши гірку для катання, точнісінько таку, які стоять на ярмаркових площах.

Ми сіли, Косоокий спереду, а я — позаду, й поїхали. Спершу ми зробили кілька віражів по пологому схилу, а коли почався крутий спуск, ми зі свистом понеслися вниз, так що аж дух захопило. Косоокий зняв з голови маску, якимось стягнув із себе костюм, потім, підносячи окремі частини одягу вгору, щоб вони, як вимпел, залопотіли на вітрі, жбурляв їх геть. Я повторював усе, що робив Косоокий.

Здавалося, спуску немає кінця й краю; та ось ми побачили, що наближаємось до мети. Звідкись долинуло знайоме мурмотіння голосів, і, коли навколо розвиднілось, я лежав у ліжку, а мої товариші по палаті саме збиралися вставати. Кілька хвилин мені знадобилось для того, щоб отямитися, потім я посміхнувся і встав. Моя нічна сорочка була чиста і ціла. Вдягаючись, я розмірковував про свій дивний сон й уже майже шкодував, що захоплюючі пригоди в незнайомому місті так раптово обірвалися, поступившись місцем тверезій, знайомій картині лікарняної палати.

* * *

Навіть під час сніданку мене не залишало враження від минулої ночі; час від часу я крадькома зиркав на Косоокого, який сидів за столом неподалік од мене і, як звичайно, з насолодою сьорбав каву. Хоч було абсолютно ясно, що все це мені тільки при-

марилося уві сні і що він і гадки не має про мандрівку, яку ми відбули разом із ним, сьогодні я дивився на нього іншими очима, навіть не помічав у нього на обличчі безтямного й безпорадного виразу, притаманного божевільним. Більш того, мені здавалось, ніби його обличчя, коли він старанно жував, світилося лагідною гідністю. Жодних слідів сіро-затхлої лікарняної цвілі не було на ньому.

Після сніданку я вийшов у парк і тут побачив його ще раз — він стояв, упершись носом у кору свого улюбленого дерева.

По обіді сталося так, що ми з ним зустрілись. Старий, сильно скосивши очі, нерішучим кроком пішов мені назустріч по вкритій гравієм доріжці. Наблизившись до мене, він зупинився, поглянув мені прямо у вічі і мовив:

— Ну, то що ви скажете? Гм... Черв'як, ха-ха-ха... а потім іще й Число!

Щиро кажучи, мене це зовсім спантеличило. Я твердо вирішив серйозно поговорити з професором і якомога швидше тікати звідси; адже я не прагну проникати в безодні, від яких мені стає моторошно.

* * *

Хвалити бога, професор погодився, хоч я і не відкрив йому причини, що так несподівано примусила мене квапитися. Розповівши йому вчора чималий шмат своєї історії, я запитав, чи довго він іще тут мене триматиме. Він висловив надію, що тижнів через два я буду вільний, оскільки його звіт уже майже написаний; але перш ніж я піду з лікарні, йому, мовляв, хотілось би познайомити мене із своєю дружиною. Я попросив його відкласти це знайомство на наступний тиждень, бо я був іще надто збентежений, щоб зустрічатися з кимось із так званих нормальних людей. Я ніяк не можу позбутися враження, що наше життя — це танок на лезі ножа, і варто хоч трохи оступитися чи кинути побіжний погляд кудись убік, як ми потрапляємо в обійми божевілля.

Певно, навіть професор відчув, що думки у мене в голові плутаються чимдалі більше. Кілька разів він перебивав мене запитаннями, а під кінець зауважив, що сьогодні моя розповідь дуже нерівна і не має тієї логічної завершеності, якою вона позначалася досі.

І справді, цього разу моя розповідь була важка для розуміння і плутана. Оповідючи, в яке сумнівне становище поставила мене смерть компаньйона, я додав, що мені почало здаватися, ніби гноми, які безупину сходили з конвейера, одного дня задушать мене. Зовсім несподівано я став власником великої фабрики. Щоправда,

численні замовлення надходили і далі, а майстри різних профілів, безперечно, могли випускати гномів своєчасно і без пильного ока Вивірки. Отож, поховавши свого друга і виконавши його останню волю (у нього на могилі я поставив чудового скорботного гнома з такими ж лагідними очима, які мав хазяїн фабрики), я міг зайнятися далекосяжними планами удосконалення виробництва. Спочатку я весь віддався цій світлій і здоровій справі. На жаль, у органів влади були свої міркування з цього приводу. Вже через кілька днів мені надіслали великий, з матовим відблиском, формуляр, у якому я мав заповнити безліч граф, подавши у такий спосіб дані про спадщину.

З гідною подиву ґрунтовністю і вартим похвали запалом ці дані були вивчені, й тому мені надіслали другий, вже не такий великий, формуляр похмурого сірого, кольору, де органи влади підраховували, скільки я повинен сплатити податку за спадщину. Сума була така неймовірно висока, що я сприйняв би це за жарт, якби не знав непохитної серйозності мешканців цього міста, коли йшлося про гроші.

Досі фінансові справи нашого підприємства мене не обходили. Все, що я потребував на прожиття, мені давав мій компаньйон. Ми безнастанно добудовували фабрику і за цей час сконструювали автомат, який виготовляв за хвилину понад сто майже готових гномів. Проконсультувавшись із головним бухгалтером про фінансовий стан підприємства, я усвідомив, що грошей у нас обмаль, тому що всі кошти ми вклали у будівництво й верстати. Отож, не бачачи можливості внести надзвичайно велику суму спадкового податку, я вирішив піти у податкове управління й попросити відкласти термін сплати. В душі я сподівався, що зможу цю суму погасити своїми гномами, але добродій, який мене прийняв (він справляв враження чесною і здібною людиною), довго не роздумуючи, відхилив мою пропозицію і взагалі поводив себе чменно, але не дуже люб'язно. Він заявив, що державу мало цікавлять наші гноми, що для неї значно важливіше мати прибутки, а надто тепер, коли додаткові військові кредити, за які проголосував парламент, вкрай напружили бюджет.

Я читав про це в газетах і змушений був визнати, що він має рацію. На якого біса нашої армії, яку тільки-но спорядили новими кишеньковими ножами, здалися гноми? Звичайно, дехто із солдатів міг би у перерві між боями витягти з ранця гнома і, поглянувши на його безмірно спокійне лице, підбадьорити себе й сповнитися мужністю, але коли, запитаю я вас, коли приділяли у нас хоч найменшу увагу моральному станові

солдата, вихованню мужності? Кому яке діло до його моралі! Нехай душа солдата шкандибає поряд із ним в одних пантофлях, аби тільки ремінчик під підборіддям міцно тримав сталеву каску!

Після такого роз'яснення у мене не залишилось іншого виходу, як іще раз піти в банк і попросити збільшити мені кредит. Я одержав дозвіл, коли знехотя прийняв їхні умови. Опріч усього іншого, я зобов'язався повернути відповідну суму всередині року.

Нелегко доводилося мені. Після смерті мого друга я жив у маленькому відлюдному будиночку, ніби монах на спокуті. Увечері я купував м'ясо і хліб, удома з'їдав усе це, запиваючи пивом, а потім меланхолійно втуплювався в парк, що розкинувся за вікном, аж поки його зовсім не поглинала темрява. Здебільшого я рано вкладався спати і годинами лежав у темряві з розплющеними очима, прислухаючись до самотнього стогону матрацних пружин і з сумом згадуючи чудові дні, прожиті в цирковому фургоні, коли крізь світлу завіску я милувався Бійєю. Коли ж, нарешті, я засинав удосвіта, то уві сні знову часто бачив море, таке, яким воно мені снилося в дитинстві — пісок і дерева, блакитний небосхил і шурхотливий плескіт хвиль. Це була зваблива картина, і коли я, занепавши духом, знову брався за діло, мене часто спокушала думка залишити все й продовжити свою мандрівку. Але поглянувши на довгі ряди цехів, у яких сотні робітників добували собі засоби для існування, на спортивний майданчик ген аж під отим пасмом гір, збудований рік тому, я запевняв себе, що не маю права покинути це напризволяще. Я переконував сам себе, що несу відповідальність за добробут своїх робітників і службовців, але насправді мене чи не найбільше утримувала тут радість від досягнутих успіхів та інших відчутних наслідків нашої праці.

Особливо втішало те, що після тривалої боротьби з органами влади ми, незадовго до смерті мого друга, домоглися визнання нової професії — гномороба. За три роки людина навчалася у нас не лише досконально виготовляти гномів будь-якої країни, але й створювати на замовлення покупця карликів оригінальної конструкції. Нині ця професія відома в кількох країнах, а тоді ми були першими, хто зайнявся теоретичною і практичною підготовкою молодих кадрів гноморобів. У відношенні до цих людей я відчував щось на зразок справжньої відповідальності. Робітники покладалися на мене, бо де ж іще могли б вони вдосконалити цю чудову професію?

Завдяки моїй поміркованості та іншим обмеженням, я сплатив борг у точно визначений термін, але уникнути вироку долі було

неможливо. Заходи ощадності — з одного боку, розширення виробництва і збуту, щоб виплатити спадковий податок, — з другого, призвели до стрибкоподібного зростання чистого зиску, а це спричинилося до того, що в наступному році я повинен був сплачувати ще більші податки на прибуток.

Само собою, я знову відвідав освіченого нечулого чиновника і спробував викласти йому суть справи. Але він запевнив мене, що в наш вік держава не може дозволити підприємцю такого колосального зростання прибутків, і що він змушений обкласти мої надприбутки величезними податками; певна річ, не тільки заради того, щоб збільшити надходження в державну скарбницю (це, звичайно, теж бажано), а передусім, щоб запобігти надто великому зростанню класового розшарування і у такий спосіб забезпечити народові врівноважене й позбавлене безладдя існування, що знову-таки обертається на користь підприємця, який мирно й спокійно може розширяти далі своє виробництво. Крім того, він сказав, що податки підвищуються не лише пропорційно до зростання прибутку, але й у відповідності до певної прогресії; отож я із своїми прибутками наблизився до точки, яку економісти називають «критичною фазою», коли весь чистий зиск іде на користь держави. Я збагнув, що для того, щоб не пустити підприємство з молотка, слід за всяку ціну уникати дальшого зростання прибутку.

Тоді я скликав виробничу нараду і відверто розповів представникам робітничого колективу про наше важке становище. Єдину можливість зменшення прибутків я вбачав у зменшенні виробництва продукції, але це в свою чергу спричинилося б до звільнення кількох сот робітників. Представники профспілки заявили, що це капіталістичне рішення, і гатили кулаками по столу, показуючи, що ладні на все. Народа тривала до ночі, і промови делегатів були тим довші, чим менше вони мали що сказати.

Наступний тиждень замість розв'язання проблеми приніс довгу низку нових замовлень. Мені було ясно: щоб знайти вихід, потрібна не академічна чи комерційна освіта, а природній розум і здоровий глузд. Саме цього мені й бракувало. Здається, і моїх співробітників природа не обдарувала надто щедرو цими якостями; отож я вирішив поділитися клопотом із Бабусею. В достатній мірі незалежна й розсудлива, вона могла підказати рішення; я був певен, що і вона напружить усі свої сили, коли дізнається, що йдеться про те, щоб утерти носа органам влади.

Випав ясний день, щоправда не дуже теплий, але можна було прогулюватися без пальта, і комерсанти з Головної вулиці, за-

вісивши вітрини целофаном, мружилися від сонця біля дверей своїх магазинів. Я добре виспався, і коли йшов уранці (ще не оглушений гуркотом вуличного руху) Новою вулицею, настрій у мене був такий самий світлий, як і день. Вперше після тривалого часу я знову чув дзюрчання фонтанів і мовчки побалакав з якимсь конем, що, похнюпивши голову, стояв біля воза й дивився на мене лагідними очима.

Коли я зайшов у кімнату, Бабуся, як завжди, сиділа в ліжку, втомлено поклавши синюваті руки на ковдру. Після смерті нашого спільного друга я ще не бачив її — вона анітрохи не змінилася, була жвава і зла. Спочатку ми побалакали трохи про мого компаньйона, і я зауважив, що мені його дуже шкода, але стара різко заперечила:

— Дурниці! Ви й самі собі не вірите! Невже ви прийшли до мене заради того, щоб верзти нісенітницю? Хіба можна жалкувати за мертвим?! Для нього все скінчилося. Гидко не мерцем бути, а помирати. От вас, скажімо, хто-небудь і може пожаліти, бо ж вам іще доведеться пожити на світі. Можна співчувати й мені, тому що я стою на першому місці в списку. Вкладаєшся спати і сама собі щовечора говориш: це твоя остання ніч! Така думка не втішає. І все ж я мушу признатися: жити надто довго, понад визначений тобі час, непристойно! Що було б, якби це робив кожен. Давно пора поступитися місцем комусь іншому, і я рада, що останнім часом мені все частіше вдається перебороти егоїзм і бажати приходу смерті.

Я розповів Бабусі, що привело мене до неї. Вона уважно слухала, а коли я закінчив, довгенько мовчала, потім подзвонила, щоб подали чай.

— А про мандрівку вже годі й думати? — зненацька спитала вона, коли ми почали чаювання.

— Ні,— заперечив я.— Навіть сьогодні вранці мене з новою силою потягло до моря. Йдучи до вас, я подумав, що коли не знайду якогось розумного рішення, то скористаюся з того виходу, що визволив мене з-під влади моєї тещі, добродішної жінки, яка з такою обачністю і розсудливістю піклувалася про продовження свого роду. Проте цього разу я потрапив у скрутніше становище; адже тоді своєю втечею я лиш перекреслював плани турботливих батьків, а зараз несу відповідальність за існування майже двох тисяч робітників та їх родин.

Бабуся похитала головою.

— Ця уявна відповідальність — ні що інше, як загравання з власністю. Я вам не дорікаю, бо і сама не краща за вас. Однак не думайте, ніби світ влаштований настільки кепсько, що доля цих людей залежить тільки од вашого нікчемного розуму.

— Я твердо вирішив продовжити свою

подорож, тільки-но витягну підприємство з драговини, у якій воно загрузло. Але з чого мені почати? Ви знаєте якийсь вихід?

— Аякже! Робіть, як інші: розширяйте виробництво!

— Не раз пробував, і чимдалі більше зростає прибуток.

— Я маю на увазі зовсім не таке розширення. Відкрийте на своїй фабриці цех, де вироблятиметься щось нове, чого ніхто не купуватиме. Ця продукція поглинатице ваші прибутки, доки вони не ввійдуть у норму.

* * *

— Ідея була грандіозна. Тепер, коли Бабуся підказала мені вихід, для мене вже не становило особливих труднощів знайти вид продукції, яку можна було б пустити в серійне виробництво і яка, завдяки своїй непридатності, привела б, за моїми розрахунками, до значних збитків. У мене нема й тіні геніальності чи творчого натхнення, але варто мене скерувати в певному напрямку, і я тягтиму лямку, ніби слухняний кінь.

Після того як я склав кілька планів і, обговоривши їх з найближчими співробітниками, вибрав нарешті три найцікавіших, я негайно доручив нашому будівельному відділу зробити проект трьох нових найсучасніших цехів, які через дев'ять місяців можна було б уже здати в експлуатацію. Кожен цех мав зайняти тисячу робітників. Любо було глянути на оті сміливі мрії із плексигласу і граціозних залізобетонних опор. За порадою наших фабричних науковців-психологів, стіни цехів були прикрашені фотографіями кінозірок та спортсменів на повний зріст, біля кожного робочого місця ми встановили радіоприймач і телевізор, а під кожним станком вмонтували складане ліжко, яким робітник міг скористатися, коли під час роботи його знемагала втома. Спеціальна будильна служба стежила за тим, щоб ніхто не проспав кінця робочого дня.

З усім цим я залюбки погоджувався, плекаючи в душі надію, що тепер усе більше зростатимуть не прибутки, а видатки.

Оскільки до двох тисяч людей, що працювали на фабриці раніше, додалося ще три тисячі, конче необхідно було провести великі організаційні заходи. Частина робітників жила далеко від фабрики, і ми купили шістдесят автобусів, що вранці привозили їх на роботу, а ввечері розвозили по домівок. Наші люди обідали на підприємстві, і тому ми були змушені побудувати також власну бойню, бо міська більше не встигала справлятися з тією кількістю корів і телят, які щодня прибували в місто.

Я з насолодою спостерігав, як тануть мільйони. Спочатку в мене сяйнула думка платити робітникам вдвічі більше, ніж було

прийнято, але цьому перешкодила колективна угода, укладена свого часу між профспілкою і підприємцями, згідно з якою встановлювався максимум заробітної плати. Тож у своїй вітальній промові, звертаючись до п'яти тисяч робітників, я лише заявив, що дирекція підприємства не заперечуватиме, якщо той чи інший працівник раз або двічі на тиждень не вийде на роботу з нагоди якоїсь важливої спортивної зустрічі, що вимагатиме його присутності, і що було б смішно через такі дрібниці думати про якесь там зменшення заробітку.

Авжеж, пане професор! Я мало не забув про це! Вас, звісно, цікавить, що саме виготовляли ми в наших скляних залах. Я вже казав, що до виконання було прийнято три проекти; з гордістю можу додати: кожен з них мав усі підстави претендувати на приз за оригінальність.

В одному цеху ми виготовляли фотоальбоми з м'якою сап'яноювкою обкладинкою червоного кольору і написом золотими літерами «Незабутні хвилини». О, ви, безперечно, знаєте, як це ведеться: ви приходите в гості до знайомих, і ось неминуче настає момент,— скажімо, за чашкою чорної кави,— коли господарі, ніби ненароком, заводять розмову про минулу відпустку, про свою подорож або щось інше в такому роді. Часто це робиться так уміло, що перехід здається зовсім випадковим і невимушеним; іноді ж створюється враження, ніби вас тільки для цього й запросили, і не встигнете ви озирнутися, як на столі вже лежить фотоальбом, котрий хазяйка заздалегідь витягла й тримала напхвваті. Ви робите посмішку, яка вам здається підхожою для такого-от випадку (не дуже широку, щоб не втомитися протягом наступних двох годин, але таку, яка б свідчила про ваш інтерес і мала відтінок дещо жартівливої цікавості); господар або його дружина — залежно від того, хто з них балакучіший,— сідають напроти вас і, поглядаючи то на ваше обличчя, то на повернуті до них догори ногами знімки, пояснюють кожний з них. «Це тітка Анна в гондолі... а ось тут, ліворуч, на жаль, його не видно, стоїть палац, у якому моя дружина забула сумочку». (Відтак вони починають сперечатися, а ви відзначаєте для себе, що ця нещасна сумочка вже не раз спричинялася до дружніх вечірніх суперечок).

— А це хто? — питаєте ви.

— Ах, одна родина, з якою ми познайомилися на пароплаві. Він — директор великої фабрики у Швеції, але обоє такі прості, скромні люди, правда ж, Терезо?

Ви перегортаєте сторінку за сторінкою, знімкам не видно кінця, і, спокійно муркочучи, слухаєте присипляючі пояснення хазяїна. Розглядаючи групові фото, ви вигу-

куєте — «чудово», якщо на передньому плані стоять діти — вчас сказати «дуже мило», коли ж перед вами на лоні природи постає сам хазяїн — ви захоплено бурмочете «граціозно» або ж «імпульзантно».

Особливістю наших альбомів було те, що вони не потребували присутності господаря і його пояснень. Це були, так би мовити, незалежні альбоми; вони лежали на красивих пультах з горіхового дерева, у які було вмонтовано звуковідтворюючий пристрій, синхронізований з автоматичним перегортачем сторінок. Переваги такого пристрою,— його можна порівняти хіба що із звуковим кінофільмом,— безсумнівні. Господареві не доводиться більше давати безупину пояснення; текст, що супроводжує знімки, наговорений на пластинку в день, коли у господаря був особливо хороший настрій, і щоразу вражає гостей своєю свіжістю. Крім того, альбом може бути використаний як засіб виховання у людей почуття родинності.

У нас були всі підстави гадати, що, виготовляючи цей пристрій, ми задовольняємо справді живу потребу; водночас ми сподівалися, що людина з середніми прибутками не дозволить собі такої розкоші. Здавалося, можна було не боятися, що альбом стане загальнодоступним.

Відповідали таким вимогам і два інші предмети. В другому цеху ми виробляли невеликі блискучі двоколісні візки, викладені всередині барвистими подушками і закриті куполоподібними покриттями з неламкого скла. Візки мали використовуватися як причепа, де автомобілістам було б зручно возити за собою свої талісмани. Ви самі, пане професор, автомобіліст, і, мабуть, немає потреби пояснювати вам вигоди такого причепа. Ви розумієте, яка це приємність і втіха для водія, коли він має змогу скрізь возити за собою всіх своїх плюшових леопардів, кицьок, собак, ляльок і таке інше, не закриваючи собі ними поля зору ні спереду, ні ззаду.

Не менш геніальним винаходом (даруйте мені цей високий стиль, але тут він справді до речі), хоч і значно інтимнішого призначення, був третій предмет — нічний горщик із підставкою, що являла собою музикальний ящик, який, коли на нього сісти, починав грати. Я згоден, що, на перший погляд, ця річ видається абсурдною і, можливо, з естетичного погляду дрібною і негідною решти нашої продукції. Насправді ж це далеко не так! Завдяки музичному оформленню можна не лише прискорити (це легко довести) наші глибоко інтимні незмінні функції організму, але й піднести їх естетичну цінність. Та передусім я дбав про найменших громадян, розумінню яких ще не доступні вимоги гігієни і які з радісною

безтурботністю мочать свої пелюшки, в той час як бідолашні мами марно намагаються довести до свідомості цих нерозумних створінь перевагу нічного горщика. Відповідний музичний супровід (я маю на увазі дитячі пісні та воєнні марші) може дуже сприятливо відбитися на дитячому вихованні. З іншого боку: хіба наші старики менше за молодих потребують піклування і співчуття? Скільки нічних функцій під звуки віденського вальсу можуть перетворитися із важкої щоденної необхідності на мирне свято!

Після того, як я так детально виклав вам ідеї, які лежали в основі нашого нового виробничого плану, ви, певно, визнаєте, що він був розумний і (принаймні теоретично) повинен був принести успіх, якого ми сподівались. Але дійсність жорстоко насміялася з нас. Заледве ми розіслали пробні зразки нашим представникам, як навколо нових виробів зчинилася справжня буря, і незабаром ми змушені були продовжити термін доставки замовлення з трьох до чотирьох місяців.

У моєму кабінеті на стіні висіла діаграма, на якій червоною лінією зображувався чистий прибуток, а чорною — податки. Я з жахом спостерігав, як піднімаються вгору обидві лінії, чорна крутіше за червону. Навіть для не спеціаліста було дитячою забавкою визначити точку, де вони мають перетнутися, і, таким чином, — момент, коли весь прибуток обернеться на податок. Вскокивши у біду, я не знав, як із неї видряпатися, і вирішив настільки знизити ціни, щоб наші вироби продавались із збитками. Цей захід здавався мені вірним, більш того, мною настільки опанувала гординя, що я мало не вважав себе благодійником. Б'юсь об заклад, що й ви не вбачаєте у цьому нічого непорядного! Правда ж? Тож бо воно і є, пане професор, раніше я теж так думав.

Всупереч моїм сподіванням, одного чудового дня я одержав виклик до суду. Зниження цін, звісно, не лишилося поза увагою конкурентів — «Об'єднання фабрикантів фотоальбомів» і «Національної корпорації по виготовленню предметів широкого вжитку з фарфору та синтетичних матеріалів». Вони подали на мене позов за нечесну конкуренцію.

Під час мого першого пояснення в суді був присутній адвокат обох об'єднань, літній розсудливий чоловік, який понад усе дбав про інтереси своїх клієнтів. Мене запитали, чи вели ми продаж із збитками, і я відповів ствердно, навіть тоді я ще не бачив у цьому нічого непорядного. Але адвокат поклав на стіл руку, ніби маючи намір присягнути, і урочисто виголосив: «Цим суть справи про нелояльну конкуренцію, згідно з параграфом «Х», вважається встановле-

ною. Тому мої клієнти повинні обміркувати, чи не краще їм подати позов на підставі параграфа «У» карного кодексу».

Потім він досить привітно кивнув мені головою, ніби розраховуючи на мою згоду. Він справляв враження інтелігентної, добре вихованої людини, і я всміхнувся до нього, щоб показати йому своє визнання, а також тому, що його урочистість видалася мені трохи зайвою. Поглянувши на адвоката, я враз помітив, що волосся у нього викладене точнісінько такими хвилями, як у тих трьох чоловіків, що уособлювали для мене море. Останнім часом на мене завалилося стільки клопотів, що я майже не думав про подорож; і коли якось у перерві між двома діловими нарадами переді мною зненацька постала картина моря, я відразу ж прогнав її геть, як проганяють спогади дитинства, коли вони сповнюють наші жорстокі будні недоречною сентиментальністю.

Але тієї миті, коли я вгледів три паралельні хвилі на свій голові адвоката, я зненацька відчув, як у мене в душі зростає глибоке переконання, ба навіть непохитна впевненість у тому, що все, що тут діється, поза всією серйозністю і урочистими кивками головою, аж ніяк не стосується мого справжнього життя, що моя доля чекає на мене десь в іншому місці. І хоч адвокат, певна річ, виклав собі на голові хвилі не заради мене, а заради своєї секретарки або якоїсь іншої довірливої дівчини, я був йому вдячний за це, як ми буваємо вдячні першим весняним крокусам, що так само не заради нас простягають уперед свої жовті чашечки.

Я сказав: «Ви маєте рацію, ми...», але суддя звелів мені мовчати. Мовляв, жарти зразабільно недоречні, в чому я матиму нагоду невдовзі пересвідчитися сам. Трохи наляканий, я наважився, однак, додати, що й справді не бачу нічого поганого в наших діях, адже здоровий глузд підказує мені, що я маю право продавати своє майно за будь-яку ціну, яку вважаю для себе достатньою. Суддя заперечив, що в даному разі йдеться не про здоровий глузд, а про закон, отож він, мовляв, просив би мене взяти це до уваги. Очевидно, суддя був настроєний до мене недоброзичливо, бо, закінчивши говорити, він двічі виразно кивнув адвокату, ніби хотів сказати: ми йому покажемо!

Адвокат зробив дуже заклопотане обличчя (в душі я лестив себе надією, що симпатія у нас взаємна і що йому неприємно розпочинати проти мене справу; я залюбки сказав би йому, що для мене все це не має жодного значення і тому хай він не бере цього так близько до серця, але я побоювався нового зауваження сердитого судді). Обернувшись у мій бік, адвокат вибачився

і сказав, що після сьогоднішньої зустрічі йому нічого не лишається, як дати хід справі. Його зауваження видалося мені розсудливим (адже справи у нас затримують дуже часто), отож я радісно погодився з ним. Всі були нібито вражені і якусь мить збентежено дивилися на мене.

Ми вийшли разом, адвокат і я. Він палко запевняв мене, що йому дуже прикро, і надзвичайно заклопотано дивився собі під ноги. Я порадив йому не турбуватися, зауваживши, що моя фірма, безперечно, знайде якийсь вихід. Розпрощалися ми найкращими друзями, і я подумав, що коли поводитимуся розважливо і не пертиму на рожон, мені вдасться швидко й успішно покінчити з цією справою.

Тим сильніше я був здивований, коли через кілька тижнів одержав від нашого юриста написаного плутаною мовою листа, в якому мене повідомляли, що засідання суду «у справі нелояльної конкуренції» відбудеться в наступний четвер о 8-й годині 15 хвилин і що я зобов'язаний на нього з'явитися «під загрозою штрафу»; в тому ж разі, коли я не з'явлюся без поважної причини, поліція припровадить мене силоміць. Адвокат, видно, не зміг переконати своїх клієнтів у безпідставності й марності їх позову. А, може, він цього й не пробував зробити, подумав я, може, він сподівався, що мої супротивники, — ці могутні об'єднання, представники яких сиділи в обох палатах нашого парламенту, — щиросердо вилають мене на суді, та й годі; адже адвокат — розсудливий і вольовий чоловік.

В усякому разі, я був радий нагоді знову побачити його і йшов на суд з якимось приємним відчуттям, хоч мені й довелося встати раніше, ніж це корисно для здоров'я. Але людина значно витриваліша, як звичайно гадають. У вас у лікарні, пане професор, нас щодня виганяють з ліжок у такий час, який, мабуть, більше підходить для тренувальних занять школи нічних сторожів, аніж для закладу, де лікують нервовохворих. І все ж моє здоров'я тепер не зазнало майже ніякої видимої шкоди, окрім хіба що якогось незрозумілого кліпання очима.

Великий чудовий зал, до якого нас увели, був розділений дерев'яною перегородкою на дві половини. В одній на підвищенні сиділи судді й канцеляристи; займаючи місця відповідно до рангу, вони утворювали собою піраміду; друга половина призначалась для обох сторін і досить численної сьогодні публіки. Я прийшов сам, хоч керівник нашого правового відділу й наполягав на тому, щоб я взяв його з собою. Адже я був особисто знайомий з адвокатом противної сторони і знав про його прихильне ставлення до мене. Тому мені й не хотілося приводити у суд його колегу і цим змушу-

вати його зайняти надто тверду позицію. Крім того, своїм підкреслено недбалим поведженням і спокоєм я сподівався провчити суддю і моїх супротивників, показати їм, як недоречно зчиняти увесь цей галас заради розв'язання такої дрібниці.

Адвокат привітався зі мною поважним кивком голови, його супутники, два добродії в чорних костюмах, суворо поглянули на мене. Оскільки моя фірма була відома по всій країні, я не дуже здивувався, помітивши в перших рядах кореспондентів газет з блокнотами і олівцями на колінах.

Суддя, — він сидів на найвищому місці, — відкрив засідання довгелезним вступним словом, у якому було багато само собою зрозумілих речей. Тимчасом я роздивлявся вирізьблену з дерева фігурку Юстиції над його головою, оте жалюгідне створіння, що собі на горі і нам на шкоду навпомацки плентається крізь тисячоліття. Адже саме їй слід було б, перш ніж судити, добре придивитись до всього, а не тільки правити за підставку для своїх власних терезів. Коли б я був начальником на Олімпі, я зняв би з її очей пов'язку і віддав Венері, її привабливій сусідці.

Суддя закінчив промову й надав слово адвокату. Байдужа посмішка, з якою я мав намір висидіти весь процес, застигла у мене на обличчі. Я не впізнав цього доброзичливого чоловіка. Він сказав, що його клієнти двічі намагалися порозумітися зі мною, але всі їхні пропозиції я відхилив, у відповідь лиш нерозважливо знизуючи плечима. Коли, мовляв, раніше піднесення моєї фірми було для нього загадкою, то відтоді, як він познайомився з моїми способами ведення справ, все стало ясніше ясного. Далі адвокат заявив, що я, безперечно, забрав собі в голову, ніби можу поводитися в нашій країні, як самодержець — нехтувати її законами і давити чесних конкурентів за допомогою найогидніших махінацій; причому, мені, мовляв, байдуже, що завдяки цьому втрачали шматок хліба тисячі й десятки тисяч чесних громадян. І якщо він говорить «найогидніші махінації», то цим виражає готовність навести високому судові докази свого звинувачення. Поки говорив адвокат, суддя не зводив з мене ворожого погляду, а публіка витріщилася на мене, наче на лева в клітці.

Об'єктивно я мусив визнати правоту адвоката. Адже звідки йому було знати про мої справжні наміри? Він дотримувався фактів і по-своєму вміло оперував ними. А говорив він так запально й красномовно, що мало не переконав мене самого в моїй підлоті. У всякому разі, в душі я змушений був визнати, що справжні імпульси моїх дій були не набагато кращі за ті, які він мені закидав. Завдяки цій чудовій промові я

ясно побачив, як риса за рисою формувався мій характер, і усвідомив, як глибоко я загруз у багнюці гешефтмахерства й обману. Уважно слухаючи, я не зводив очей з адвокатового хвилястого волосся; мені навіть здалося, що це — мій адвокат, що своєю пристрасною промовою і всією силою аргументації він намагається звільнити мене від безплідного кружляння в ярмі, до якого я дав запрягти себе, наче вола.

Процес, як ви бачите, протікав зовсім інакше, ніж я сподівався: замість триумфу, яким мала увінчатися моя витримка і на який я збирався відповісти скромною гідністю, він обернувся, дякуючи артистичному талантові адвоката, на суд проти мене.

Коли суддя надав мені слово, справа вже була майже програна. Я спробував правдиво розповісти, як усе сталося, і заявив, що ніколи не мав наміру заподіяти будь-кому шкоду. Продукція, яку ми випускали, була, зрештою, зовсім абсурдна і, по суті, нікому не потрібна, і вибрав я її із сотні варіантів саме тому, що сподівався в такий спосіб значно підвищити видатки й дещо знизити прибутки.

Моя коротка промова справила приголомшливе враження. Адвокат враз підхпився, ступив два кроки вперед і вигукнув:

— Передусім прошу зафіксувати в протоколі слово «абсурдна». Ми не помилились, якщо подамо на нього позов за намагання підірвати наш кредит. Тут твердили, ніби продукція, яку випускають мої клієнти, абсурдна і нікому не потрібна.— Він підняв правицю й став переді мною, могутній і серйозний, наче Статуя свободи.— Ви, шановний, помиляєтесь, якщо гадаєте, що можете продовжувати свою непристойну й цинічну гру перед високим судом. Хвалити бога, наша справедлива держава знає, як захистити слабших від підступності владолюбів; наші громадяни, батьки й матері наших дітей, всі як один, незламним муром стануть на захист святості права й закону, якими ви, пане, нехтуєте з нечуваним зухвальством!

Обидва суворі представники конкурентних фірм після цієї чудової репліки потисли адвокату руку. Кілька чоловіків у задніх рядах зааплодували, і я теж ледве не приєднався до них, так сподобався мені цей порядний добродій у всій своїй величчі, і так мало, здавалось, все це стосувалося мене самого.

Голова суду тимчасом не слухав, а подавшись усім тілом ліворуч, стиха розмовляв з одним із своїх колег. Коли знову запала тиша, він лагідно запитав мене:

— Чи ви не відмовляєтесь од своїх слів?

— Звісно, ні! — відповів я.

— Отже, ви твердите, що випускали про-

дукцію лише з метою підвищення видатків і зниження прибутків? Так, чи ні?

Я кивнув, але йому цього було замало і він вигукнув:

— Скажіть виразно!

— Так, — відказав я.

— В такому разі, нам нічого не лишається, як передати справу до державної прокуратури. Факт умисного погіршення балансу з метою зниження податку встановлений.

Скажіть відверто, пане професор, — адже такого ви не сподівалися, правда ж? Ви кажете — приголомшливо? Так, це влучне слово! Приголомшливо! Мабуть, зайве говорити, що я програв процес і знову мусив сплатити кругленьку суму?

Присутні кидали на мене ворожі погляди, і коли б вони щойно не пересвідчилися у м'якості і безглуздості наших законів, то, певне, розтоптали б мене вщент. Героєм дня був адвокат; йому тиснули руку навіть судові чиновники, що сиділи по той бік бар'єра. Він виграв бій за справедливу справу, проти підлості (а саме такі перемоги допомагають людству зробити не менш захоплюючий стрибок уперед, назустріч своїй далекій меті), виграв одну з численних битв на захист закону. Як це хибно і однобічно оспівувати тільки грізних героїв війни, що сидять у воронках від снарядів, і не бачити за ними витончених героїв у чорних костюмах, які невпинно й невтомно борються за добро (коли це їм самим дає вигоду)!

* * *

Знову йде дощ, знову дощ! Вчора я був у гостях в мого професора. Він навіть запросив мене повечеряти разом з ним. Туди ми їхали автомобілем; він і справді живе зовсім недалеко, у затишному двоповерховому будинку, кухонні вікна якого захищені залізними ґратами. Його дружина має здоровий вигляд, більше про неї сказати нічого. Вона мало говорила і здебільшого ховалася за маскою втомленої гідності, яка так личить дружинам наших професорів. Під час розмови вона часто посміхається, не гордовито, але самовпевнено; саме так, на її думку, мусить вона ставитись до гостей свого чоловіка. Дітей я не бачив — вони їдять на кухні. І це приємно: не те, щоб я не любив дітей, але гість завжди змушений або терпіти на собі їхній критичний погляд, або безупинно посміхатися у відповідь на докучливу дитячу цікавість; і те й друге обтяжує.

Служницю звуть Долорес, але це досить кремезна дівчина з дужими ногами.

— Готувала Долорес, — каже пані професорова у відповідь на мою похвалу.

— Моя дружина очолює гурток аматорів культури,— вставляє слово її чоловік і кидає на мене безтурботний і трохи визивний погляд; він, певна річ, знає, що я змушений поводитися чемно і що мені це дається нелегко. Професор, виявляється, значно дотепніший, ніж я сподівався, часом у його риб'ячих очах спалахують навіть пустотливі іскорки. Відтепер я впевнений, що здебільшого помиляюсь, коли суджу про людей з їх зовнішності.

Я відповідаю якоюсь люб'язністю, а пані професорова накладає рибу і усміхається. Потім каже:

— Зате я погана хазяйка.

А як мені на думку не спадає більше жодна люб'язність, я мовчки длубаюсь у кістках форелі. (О суєта суєт! Люди виставляють напоказ свої маленькі слабості, аби тільки уникнути розмови про справжні недоліки).

За коньяком професор промовив:

— А у мене для вас приємна новина. Мою доповідну записку прийняли. Гадаю, десь за тиждень ви будете вільні — зрозуміло, настільки, наскільки взагалі може бути вільною людина. Ви задоволені?

— Не знаю. Мені сподобалося бути під вашим захистом. Скажіть, пане професор, чи ви самі принаймні впевнені, що поза стінами вашої лікарні живуть нормальні люди, а в лікарні — божевільні? А чи не навпаки?

— І взагалі ваша справа вважається закінченою,— продовжує професор.— Ви ще не відмовились од своєї мандрівки?

— Бувають хвилини, коли мене можна втримати на одній жіночій волосині.

— Сподіваюсь не на рудій?

— І на рудій.

Професорова дружина всміхається. Потім вона підводиться. Просить вибачити, мовляв, їй треба до дітей. Ми вибачаємо й залишаємося самі. Професор наливає.

— Давайте далі,— каже він трохи згодом. Мається на увазі моя розповідь, і я продовжую:

— Як і слід було сподіватись, я одержав два виклики в суд. Про процес у справі підризу кредиту не варто й говорити. Все було дуже просто. Адвокатаві неважко було довести, що фотоальбоми та нічні горщики мають велике господарське значення для нашої нації. Тільки мій соціальний стан не дозволяв йому без церемоній назвати мене комуністом, але він виразно натякнув, що я людина чужа і підступна. Суддя.— цього разу товстий іпохондрик з надутими жилами на лобі — засудив мене.

Кримінальний процес у справі ухилення від сплати податку, навпаки, мав характер урочистої інсценізації, майстерно розіграної за допомогою прокурора. Знову кілька суддів, знову публіка, журналісти. І таке ж

задушливе, бідне на кисень повітря, в якому так пишно цвіте судочинство. Щоправда, цей процес відбувався в іншому залі, але й тут були надійні стіни. Знову суддя запитав мене, чи я — це я? (Мабуть, у судах міцно вкорінилося неподобство, коли засудженими прагнуть стати ті, хто не має на те права!)

Потім підвівся державний прокурор. Свою промову він почав досить помірковано, заявивши, що його цікавить не моя персона, а сама справа. Але цього разу, вже навчений досвідом, я не дуже здивувався, коли він раптом заходився горлати, вказуючи на мене простягнутою рукою, хоч у залі, природно, і так кожен знав, що він говорив про мене. Під час попереднього слідства, вигукував він, підсудний намагався вигородити себе тим, що, буцімто, був надто дурний, щоб зрозуміти помилковість своїх дій. З цим, само собою, важко погодитись, однак таке самовикриття яскраво свідчить про суперечливу натуру підсудного. (Схвальні посмішки тих, що сиділи за суддівським столом, і лагідно, наче для благословення, піднята рука судді). Але хіба відсутність здорового глузду звільняє від покарання? — запитав прокурор (як не дивно, звертаючись до публіки, яка з цього приводу нічого не могла сказати). Ні, і ще раз ні! Правда, цей факт, міг би бути пом'якшуючою обставиною, і він, мовляв, довго розмірковував, чи не слід зважити на це. Та оскільки у даній справі глупота поєднується з нахабством, він вважає, що мене слід судити з усією суворістю закону!

Цього разу я взяв собі оборонця. Під час промови державного прокурора він кілька разів крадькома усміхнувся, ніби бажаючи заспокоїти мене, що з його допомогою все буде гаразд. І дійсно, коли до нього дійшла черга, він енергійно взявся за діло. Адвокат сказав, що не має наміру вводити когось в оману і не заперечує, що, сам того не відаючи, я переступив закон, але, мабуть, не варто було згадувати тут про глупоту. Отож, це залишається на совісті прокурора. Далі він змалював мене людиною кришталево чистою, яка повсякчас тільки й дбає про добробут своїх підлеглих і яка використовує кожну нагоду, щоб зробити ближньому добро. Він вважає за свій обов'язок внести поправку до того спотвореного портрета, який тільки-но намалював прокурор.

Потім ще раз підвівся державний прокурор і заявив, що ті кілька штрихів, якими його колега доповнив портрет підсудного, мають виняткову цінність. Але щоб цей портрет засяяв перед панами суддями всіма барвами, він також хотів би дещо додати. І тут почався допит приблизно такого змісту:

ДЕРЖАВНИЙ ПРОКУРОР. Коли, власне, ви прийшли у це місто?— Я назвав місяць і рік.— І чи мали ви намір в ньому оселитися?

Я. Ні.

ДЕРЖАВНИЙ ПРОКУРОР. Що в такому разі спонукало вас залишитися тут?

Я. Мій компаньйон попросив мене допомогти йому в роботі.

ДЕРЖАВНИЙ ПРОКУРОР. Чи були у нього якісь причини зробити вам таку пропозицію?

Я. Не розумію, яке відношення має це запитання до процесу.

СУДДЯ (столменим голосом, не підводячи очей). Відповідайте на запитання державного прокурора і дозвольте судові вирішувати, має чи не має воно відношення до справи.

ДЕРЖАВНИЙ ПРОКУРОР. Відповідайте!

Я. Точно не знаю, що він мав на думці.

ДЕРЖАВНИЙ ПРОКУРОР. Він про це ніколи вам не говорив?

Я. Не пригадую.

ДЕРЖАВНИЙ ПРОКУРОР. Можливо, мені пощастить відсвіжити дещо у вашій пам'яті. Ви вклали які-небудь кошти у підприємство?

Я. Ні.

ДЕРЖАВНИЙ ПРОКУРОР. А чи не могли б ви нам сказати, скільки у вас взагалі було грошей, коли ви прийшли до нашого міста?

Я. Напевно не знаю, в усякому разі дуже мало.

ДЕРЖАВНИЙ ПРОКУРОР. Будьмо точнішими. Чи вистачило б у вас коштів, щоб купити, скажімо, костюм?

Тут підхопився мій оборонець і заявив протест. Але суддя махнув випещеною рукою, і оборонець, задоволений собою, сів на своє місце.

ДЕРЖАВНИЙ ПРОКУРОР. Відповідайте!

Я. Навряд... мабуть, що ні.

ДЕРЖАВНИЙ ПРОКУРОР. Виходить, у вас зовсім не було грошей, і все ж компаньйон прийняв вас у пай на 50 процентів. Загадково! Та ми спробуємо розгадати загадку. Розкажіть нам, що трапилося з вами в цьому місті перед тим, як ви познайомилися з вашим майбутнім компаньйоном.

Я. Не пам'ятаю.

ДЕРЖАВНИЙ ПРОКУРОР. Охоче вам допоможу. Чи не затримала вас поліція за бродяжництво і жебрацтво?

Я. Так.

У залі приглушений гомін; присутні кивають один одному головами.

ДЕРЖАВНИЙ ПРОКУРОР. Отже, підсудний прийшов до міста, не маючи жодних засобів існування, і, як бродяга, змушений був давати пояснення органам охорони порядку. А чи не запропонували вам тоді негайно залишити місто?

Я. Авжеж.

ДЕРЖАВНИЙ ПРОКУРОР. Однак ви не послухалися. А що сталося потім?

Я. Ви ж знаєте, розкажіть самі!

СУДДЯ (блмнувши очима поверх окулярів без оправ). Прошу без зухвальства, вам ясно?!

ДЕРЖАВНИЙ ПРОКУРОР. Гаразд, я розповім про це. Ви пішли у бар і зуміли переконати відвідувачів і навіть самого хазяїна в тому, що ви виграли головний виграш лотереї. Потім,— це теж доповнить ваш портрет,— ви як справжній аферист їли й пили! Певна річ, задарма — чи не так?

Я. Про виграш я нікому не говорив.

ДЕРЖАВНИЙ ПРОКУРОР. Он як, не говорили! І навіть не помітили, що всі вважають вас за людину, яка виграла!

Я. Ні, помітив.

ДЕРЖАВНИЙ ПРОКУРОР. І все сталося, звісно, само собою, без вашої участі! А за їжу та випивку ви заплатили?

Я. Мене частував бармен.

ДЕРЖАВНИЙ ПРОКУРОР. Ах, як мило! З якої це речі?

Я. Тому, що він мав мене за власника головного виграшу, хоч я й запевняв його, що це не так.

ДЕРЖАВНИЙ ПРОКУРОР (схиливши голову набік). Суд вважатиме ваші відповіді за те, чим вони є насправді — за огидні викрутки шахрая!

Знову підхопився мій оборонець. «Неприпустимо,— вигукнув він,— щоб пан державний прокурор випереджав рішення суду!» Суддя лагідно посміхнувся до державного прокурора і сказав: «Прошу далі!».

ДЕРЖАВНИЙ ПРОКУРОР. Хіба вам запропонували стати компаньйоном не завдяки отому уявному виграшеві?

Я. Саме завдяки йому.

ДЕРЖАВНИЙ ПРОКУРОР. І ви, з притаманною вам чесністю, пояснили чоловікові все, як є?

Я. Авжеж.

ДЕРЖАВНИЙ ПРОКУРОР. І незважаючи на це, він не відмовився од своєї пропозиції?

Я. Ні.

ДЕРЖАВНИЙ ПРОКУРОР. Невже ви насправді такий наївний, що гадаєте, нібито суд повірить цьому?

Ні, я не був наївним. Справа здавалася настільки ясною, що цього разу не протестував навіть мій оборонець.

ДЕРЖАВНИЙ ПРОКУРОР. Ви, певне, бродяга з неабиякими здібностями!

(Схвальний сміх усіх присутніх).

Я. Як бачите! (Я навіть не посміхнувся, однак суддя grimнув на мене: «Не смійтеся, наче дурник!»).

ДЕРЖАВНИЙ ПРОКУРОР. Другого дня ви разом із своїм компаньоном пішли в банк і зажадали, щоб вам відкрили кредит — і вам його відкрили?

Я. Егеж.

ДЕРЖАВНИЙ ПРОКУРОР. І вам не соромно ганьбити вашого нині покійного компаньйона, за передчасну смерть якого ви несе-те чи не найбільшу відповідальність, твер-дячи, буцімто він свідомо дав фальшиві ві-домості, щоб одержати гроші?!

(Знову гомін. Суддя, що досі сидів, спер-шись ліктем на бюро, відкинувся назад і заплющив очі. Видно, йому стало моторош-но від такої підлоти).

Ніхто в залі не йняв мені віри. Держав-ний прокурор вимагав для мене шість мі-сяців ув'язнення, але судді з їхнім ангель-ським милосердям присудили лише три, та ще й з правом відбути їх умовно. Потім го-лова суду прочитав сувору нотацію, й мені дозволили піти. Навіть оборонець не подав мені руки.

У таких випадках слід пам'ятати про влас-ну гідність і не зважати на людські пересу-ди. Але коли ви йдете вулицею після судово-го процесу, на якому вас засудили до трьох місяців ув'язнення, люди здаються зовсім іншими, і ви старанно обминаєте їх. Можна до глибини душі зневажати наш суспільний лад і всю фальш нашого суспіль-ства, однак у таку хвилину навіть дякуєш суспільству за те, що воно відвертається од тебе і, наче розбещена дитина, береться за нову іграшку.

Того дня мені не хотілося бачити нікого, і я поплентався ген за місто, схрестивши руки за спиною і, за своєю давньою звич-кою, похиливши голову. Щоб дати лад думкам і прийняти певне рішення,— я ще не знав, яким буде це рішення, але воно визрівало в душі, незважаючи на всю мою інертність,— мені потрібен був час і до-звілля. «Щось має трапитися,— сказав я сам до себе,— адже недарма останнім часом я все з більшою насолодою поринаю у свої мрії і, наче школярка після першого поці-лунку, прагну щастя і безтурботного життя».

Настав вечір; манівцями я пройшов ту-ди, де заснув колись, перш ніж увійти в це містечко. Тенісний корт був порожній, і яблуня, привітна й незаймана, стояла на своєму місці. Схвильований, я обережно сів на траву й поглянув униз, де виблискували в промінні призахідного сонця величезні скляні корпуси моєї фабрики. Я залюбки подався б геть, щоб ніколи більше не при-ходити сюди, і, йдучи за зірками на пів-день, назустріч морю, зміряти всю широ-чінь світу власними ногами. Мені кортіло почати все заново. Але як відірватись од усього, що тримає мене тут? Як?!

І коли я так сидів, спершись спиною об стовбур яблуні, мені на думку спало одне рішення. Геніального в ньому не було нічо-го, але все-таки це був вихід, і я ухопився за нього, як утопаючий хапається за соло-минку.

* * *

— Мені хотілося з кимось порадитись, але я був самотній. Відчуття, що я стою якось осторонь від людей, не полишає ме-не навіть тоді, коли довкола вирує шумли-ве товариство. Тільки я усвідомлюю цю са-мотність рідко. Хіба коли думаю про Бійю, або коли до болю хочеться, щоб поряд була щира людина, з якою можна поділи-тися своїми планами. Тут я і згадав про Ба-бусю й негайно подався до неї.

Було вже пізно, але старі люди сплять мало. Коли Мишка ввела мене до кімнати, стара замість привітання мовила:

— А чи не здається вам, що вдиратися серед ночі у спальню жінки непристойно?

— Авжеж,— відповів я.— Тільки палка любов або ж доконечна потреба можуть бути виправданням.

— Потреба? Вам потрібні гроші? Скільки?

— Ні, не гроші, а порада.

— О, яка підступність! Вам хочеться, щоб я разом з вами несла тягар відповідально-сті за ваші злочасні справи?

Я розповів їй, як закінчився процес і спробував змалювати своє становище. Ба-буся слухала, і в очах у неї спалахували лу-каві вогники. Трохи згодом вона сказала:

— Хіба я першого ж дня не радила вам піти звідси? Що ви тут загубили, дурнику? У цьому закутку, де нудно, наче в акварі-умі!

— Я й піду звідси!

— А старий мотлох продасте?

Бабуся мала на увазі фабрику. О, це бу-ла гідна подиву жінка. Сама багата, вона ніколи не соромилась виявити зневагу до власності. Я відповів, що гроші в дорозі мені скоріше заважатимуть, аніж допомо-жуть, і що я маю намір усе підприємство подарувати робітникам. І я прийшов, мов-ляв, сюди заради того, щоб почути її дум-ку з цього приводу.

Якусь мить вона мовчки дивилась на ме-не, потім мовила:

— Справді, вам пора звідси тікати. Така добросердна ідея може сяйнути тільки тут. Подарувати робітникам! Ще, чого доброго, біля входу на фабрику стоятиме ваше по-груддя з написом: «Засновникові — вдяч-ний колектив». Чи не у власних штанях зна-йшли ви цю оригінальну ідею, садовий ви гном? Та ви ж нудотніший за вчителя не-дільної школи! Або ви додумаетесь до чо-гось розумнішого, або я шкодуватиму за

кожною годиною, яку змарнувала, базікаючи з вами. Подарувати робітникам! Наплодити цілий мурашник дрібних капіталістів! І з отакою ідеєю наважилися ви при-

йти до мене, відібрати хвилини сну та ще й розхвилювати! Щось оригінальне, мій любий, і до того ж не озираючись, чи приємно це комусь! Якось ви розповідали мені про одну дівчину... як її звали?

— Бійя.

— Вірно! Бійя. Розшукайте її і, коли знайдете це дитя, завітайте до мене! Я хочу з нею познайомитись. А зараз ідіть! Дайте мені на прощання вашу руку. Я хочу бачити вас із Бійєю, або зовсім не приходьте. І не зволікайте надто довго, в мене лишилося небагато часу.

Легко було їй говорити! Мій мозок наче затуманило, я нічого не міг придумати. Кілька тижнів я марно сушив собі голову і, можливо, так ні до чого й не додумався б, якби одного ранку, сумно плентаючись на роботу, не побачив біля дротяної сітки, якою було обнесено мою фабрику, незнайомого волоцюгу. У нього були яскраві стоптані черевики, брудні штани й дірка на рукаві.

Я став поруч нього, і ми разом спостерігали за гомінкою метушнею на подвір'ї

фабрики. Кілька разів він крадькома зиркнув на мене, потім плюнув крізь дротяну загорожу й запитав:

— Кому все це належить?

— Та є тут один,— відповів я.

Він іще раз сплюнув.

— Здорово, мабуть, живе, як гадаєш, приятелю?

— Власник? Та тобі в його шкурі, певно, не дуже б сподобалося. Ти сьогодні їв?

— Як тобі сказати. Перехопив трохи.

— Ходімо!— Я повів його в їдальню і звелів нагодувати. Спершу я подумав, що можна було б йому подарувати увесь цей мотлох, але коли побачив, як він спокійно жує, мені стало шкода його підводити. Наївшись, він витер тильною стороною руки рота і сказав:

— А ти тут, мабуть, неабияке цабе, раз усі тебе слухаються.

— Я — хазяїн фабрики.

Це був чарівний бродяга з порослим щетиною підборіддям і брудною шиєю. Він не дав вивести себе з рівноваги, а тільки промовив:

— Ти?— І відрігнув; трохи згодом він додав:— Чого ж це ми з тобою на «ти»? Так не годиться.

— Облиш,— відповів я, і мені захотілось поцілувати його: адже я теж волоцюга.

Спочатку він начебто силкувався в усьому розібратись, а потім кивнув головою.

— Одначе здорово ти живеш! Працювати не треба, їж, скільки хочеш, і шампанського досхоchu.— Він підморгнув.— І жінки, правда ж?

— Ти живеш краще!

— Е ні. Бурлакувати добре, поки молодий. В моєму віці пора вже десь осісти. А який у тебе клопіт?

— Конкуренти,— відповів я. І тут мене осяяла ідея: конкуренти, авжеж! Це припаде до смаку навіть Бабусі.— Ходімо до мене в кабінет!— вигукнув я і потяг його за собою. Я звелів подати шампанського, потім ми пили, співали, обнімались, і він натискав на всі кнопки й радів, коли на сигнал з'являлася вродлива дівчина або бундючний службовець, яким він говорив:

— Ні, ні, не треба нічого. Я просто так...

Не надокучати вам подробицями, пане професор. Що було далі, ви знаєте. Моєму побратимові з брудною шиєю я не міг подарувати всієї фабрики. Було б надто жорстко обдурити того, хто навіть не підозрює, що на нього чекає, скориставшись із людської пристрасті натискувати кнопки. Я подарував йому тільки один цех, а решту — своїм конкурентам.

— Що я з ним робитиму?— захвилювався він. Я пояснив, що йому взагалі нічого не доведеться робити, бо нові власники фабрики куплять у нього цех.

— Скільки мені з них заправити?

Я відповів, що не знаю, але порадив йому перших п'ять пропозицій відхилити і лише на шосту погодитися.

— Гаразд, я запам'ятаю! П'ять разів — ні, а потім — так. Ну, а які в тебе наміри?

— Піду бродити.

Він поцікавився, куди я подамся, і я розповів. Побратим дав мені багато добрих порад, адже сам він сховався чимало шляхів.

Все інше ми залагодили досить швидко. Коли я підписав дарчий акт, у панів конкурентів виступили сльози на очах. Вони, мовляв, до суду й гадки не мали, що все так обернеться.

Я дав трохи грошей моєму вуличному братові, щоб йому легше було чекати купчої, узяв собі кілька банкнот і вирушив у путь, випивши у барі на Головній вулиці чарку коньяку на дорогу.

* * *

Професор запропонував відвезти мене в лікарню машиною; але я волів пройти пішки. Я попрощався, ще раз стерпів незмінну посмішку його дружини, коли вона пошепки (діти спали) побажала мені в коридорі «на добраніч», і пішов додому. Як це зараз дивно звучить, коли я кажу: «додому»! Я пішов назад у лікарню. Періщив дощ, і мене огорнув легкий смуток. Стояла така темрява, що попереду вже за кілька кроків нічого не було видно, і ця коротенька нічна прогулянка викарбувалася у мене в пам'яті, як і та мандрівка з Косооким, враження від якої я й досі не можу позбутися.

За п'ять днів мене виписали. Всі поведилися зі мною чемно: професор, Полум'я і санітар. Лише Косоокий вигукнув мені навздогін:

— Свиня! Бодай тебе вовки з'їли!

Потім я вийшов у двір, за спиною в мене зарипіли двері, але я не обернувся, хоч і знав, що вгорі Полум'я і професор дивляться мені услід. Я вирушав у путь з боязкою безпорадністю. Опуклою доріжкою, посипаною гравієм, схожою на паперову смужку, кинуту на зелений килим парку, я вийшов на вулицю.

І от я знову мандрую. За цей час я постарішав; не втомився, а тільки постарішав; я насолоджуюсь кожною миттю життя і здивовано спостерігаю, як із неї вилишується майбутнє. Мені здається, ніби пісок, ліси і луки поволі плинуть повз мене, а я стою на одному місці. Куди це все несеться? Навіщо? Я не знаю, але природа застамувала подих, наче перед якимось важливим рішенням. Може, вона теж вагається, перед тим як порвати з надійною сучасністю і поринути в непевне майбутнє?

Все йде так, як я собі й уявляв: правда, життя мені здається трохи галасливішим, бо я відвик од людей. Пісок, дерева з темними густими кронами і морська блакить із тремтливими мечами сонячних променів. Вже багато годин підряд я відчуваю його близькість. «Он за тим ланцюгом пагорбів,— говорив я собі,— або ж за наступним!» Але й цього вечора я не дійшов до моря, а вмовився на ще теплом від сонця камінні під якимсь деревом; моє обличчя обвівав солонкуватий вітер, наді мною тріщали цикади.

Прокинувся я раннього ранку і за годину, вийшовши з лісу піній, побачив його внизу, прямо піді мною. Море!

Я зійшов на берег і сів у якомусь парку, де поміж деревами снували офіціанти в білому. Тут я написав дві листівки: професорові і Полум'ю. Бійї написати я не міг — хто

зна, де вона зараз? Але я думав про неї, стоячи на піску, з черевиками в руках і підкоченими штаньми, нічого не відчуваючи, окрім хвиль, що пестили пальці моїх ніг. Я безперервно думаю про неї, і навіть коли вимовляю «море» або «пісок», однаково думаю «Бійя».

Ніч тут спокійна. Я сиджу біля древнього кам'яного муру, підібгавши ноги і впершись підборіддям у коліна. Зорі і далеко в морі вогні рибальських човнів. Незабаром я піду звідси: іще тільки чверть години — а може й більше — потішу своє серце, а потім піду.

Але де може бути Бійя? І де ще можу бути я, коли не біля неї? Бабуся — мудра жінка, я шукатиму Бійю!

Адже в мене немає мети; переді мною простяглися лиш дороги. І ці дороги — моя мета!

З німецької переклав
Яків ПРИЛИПКО

